

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва урта
махсус таълим Вазирлиги**

**А.Қодирий номли Жиззах Давлат
педагогика институти**

«Иқтисодий билим асослари» кафедраси

**«Молия, валюта-кредит муносабатлари,
солиқ ва солиққа тортиш» фанидан
маъруза матнлари**

Жиззах - 2010

Ушбу маъруза матнларида молиянинг моҳияти, вазифалари, тизими, пулнинг келиб чиқиши, моҳияти, вазифалари пул муомаласи конунлари, пул айланиши ва унинг таркиби, пул бозори, кредитнинг моҳияти, кредит муносабатлари, кредит шакллари, банк тизими, марказий банкнинг вазифалари, солиқ ва солиқ идоралари тизими, солиқнинг моҳияти ҳамда амалдаги солиқлар тизими каби мавзулар ёритиб берилган.

Маъруза матнлари “Иқтисодий билим асослари”кафедрасининг 2010-йил 30-август кунги йиғилишда мухакама қилиниб фойдаланишга тавсия этилган.

Баен № 01

Муаллифлар: доц.Ф.Холиев, уқитувчи Ж.Исмоилов

Такризчилар: доц.Ш.Хидиров, Б. Омонов

1-маъруза: Курснинг предмети ва вазифалари.

Режа:

1. Курснинг предмети.
2. Курснинг урганиш услублари.
3. Курсни вазифалари.
4. Бошка фанлар билан богликлиги

Таянч иборалар. Пул, кредит, молия, ишлаб чикариш, таксимот, айрибошлаш, моддий ишлаб чикариш, номоддий ишлаб чикариш, банк, натурал хужалик, товар хужалиги.

Жамият бор экан, у ерда ишлаб чикариш, таксимот, айрим бошлаш ва истеъмол мавжуд, бу жараенлар бир-бирлари билан узаро боглик булиб, узликсиз равишда бирин-кетин юз беради. Инсонлар йигиндисидан иборат булган жамиятнинг иктисодий тизимини кишиларнинг фаолиятисиз тасаввур этиб булмайди. Иктисодий жараенлар, ишлаб чикариш, таксимот, айрибошлаш ва истеъмол сохаларида юз беради. Бинобарин шу сохаларнинг хар бирига ва уларнинг хаммасига хос булган иктисодий алокаларнинг келиб чикиши, ушбу алокаларнинг окибатлари, уларни харакатлантирувчи кучларини урганувчи фан “Пул муомаласи, кредит ва молия” фанидир.

Маълумки, жамият фаолиятининг асоси бу ишлаб чикаришдир. “Пул муомаласи, кредит ва молия” тушунчаларининг келиб чикиши ана шу ишлаб чикариш билан боглик. Ишлаб чикариш жараенида иктисодий ресурслар ишлатилади. Махсулотлар ва хизматлардан иборат хаёти неъматлар яратилади. Ишлаб чикариш неъматларининг яратилиши, уларнинг пировард кандай мақсадга ишлатилишига караб икки қисмга булинади.

1. Моддий ишлаб чикариш – озик-овкат, кийим-кечак, уй-жой ва бошкаларни яратиш хамда ишлаб чикариш учун зарур булган хизматларни яратиш, масалан юк тошиш йул хизмати, иктисодий ахборотларни узатиш ва бошкалар. Бу сохага саноат, кишлок хужалик, транспорт, алока курилиши каби тармоқлар киради.
2. Номоддий ишлаб чикариш – аҳоли учун зарур булган хизматларни ишлаб чикариш. Бу сохага фан, маориф, маъдания, соғлиғни саклаш, спорт ва физкультура кабилар киради.

Моддий ишлаб чикаришни хам номоддий ишлаб чикаришни хам узаро иктисодий муносабатларсиз тасаввур этиб булмайди. Бу муносабатлар заминида пул, кредит ва банклар етади.

Тугри ишлаб чикариш иккита умумий шаклда юз беради: Натурал ишлаб чикариш ва товар ишлаб чикариш. Шунга кура натурал хужалик ва товар хужалиги мавжуд булади.

Натурал хужалик жуда узок давом этган хужалик шаклидир. Натурал хужалик бозор иктисодиетига кадар ижтимоий ишлаб чикаришнинг асосий шакли булиб келди. Аммо натурал хужалик еки натурал ишлаб чикариш иктисодий равнакини таъминлай олмади, натижада унинг урнига товар хужалиги вужудга келди. Маълумки, товар хужалиги бозорда сотиш учун махсулот ишлаб чикаришни товар хужалиги бозорда сотиш учун махсулот ишлаб чикаришни билдиради. Товар хужалигининг вужудга келиши ва унинг тараккий этиш пул деган тушунчани вужудга келтиради ва у умумий экволент сифатида товарлар айри бошлашига хизмат кила бошлади.

Товар хужалиги бозорда сотиш учун махсулот ишлаб чикариш билдиради. Товар хужалиги натурал хужаликдан фаркли уларок махсулот ишлаб чикарувчилар билан истеъмол килувчиларнинг, бозор оркали товарларни олди сотдиси оркали алока килишни такозо этади. Бас, шундай экан, товар ишлаб чикариш деганда махсулотни бозор учун, яъни уни пул воситасида олди-сотди килиш учун яратилишини тушуниш керак. Товар ишлаб чикаришнинг пайдо булиши тасодифий эмас, балки у конунй заруриятдир. У кишиларнинг хохиш иродасидан ташкарида объектив тарзда пайдо булган. Товар энг аввало уз истеъмоли учун эмас, балки бошка махсулотларга бозорда пул воситасида айрибошлаш учун яратилган меҳнат махсулидир. Демак, махсулот факат истеъмолни кондиритиш билан товар булиб колмайди, бунинг учун уни инсон меҳнати яратиши керак, аммо айрибошлаш юз бериши учун меҳнат махсули кафиллигини узи кифоя килмайди, бунинг учун айрибошланадиган махсулотлар маълум микдорий нисбатида бир-бирига тенглаштирилиши шарт. Микдорий нисбат суъний булмайди албатта. Уларни асосида товарларга сарфланган меҳнат, меҳнат булганда ҳам индивидул меҳнат эмас, балки ижтимоий зарурий меҳнат этади. Бундан шундай хулоса келиб чикадики, товар мужассамлашган меҳнат уни кийматини яратади. Албатта бу ерда жами ишлаб чикариш боскичларида сарфланган меҳнатнинг хаммаси назарда тутилади. Хуллас, кийматнинг ички мазмуни уни улчов мезони меҳнатнинг микдори ва сифатидир. Лекин амалиетда товар кийматини меҳнатни узи билан эмас, балки уни ифода этувчи улчов воситаси булиши пул билан аникланади. Шу сабабли ҳам бозорда товар сотилаётганда ҳеч ким товар неча соат туради еки канча килокалория энергия сарфи туради деб эмас, балки неча сум еки неча пул туради деб суралади.

Бу ерда яна шуни айтиш керакки, пул, кредит, банк ва молиявий муносабатларнинг келиб чиқишга сабаб булган бошка омиллар ҳам бор. Буларнинг ичида асосийси - ижтимоий меҳнат таксимотидир. Тарихда чорвачилик, дехкончилик ва хунармандчиликнинг бир-биридан ажралиб чиқиши товар-пул муносабатларини келтириб чикарди. Бу муносабатларнинг кенгайиши кредит деган тушунчани вужудга келтиради. Кредит муносабатларининг ривожланиши банк муассасаларининг пайдо булишига тўртки булди. Гарчи уларнинг ҳар бирини алоҳида мавзулар тарикасида урганишимизга қарамасдан пул, кредит, банк тушунчаларига таъриф бериб кетайлик:

Пул – ҳамма товарларни айрибошлашга хизмат қилувчи умумий эквивалент. Пул инсониятнинг энг буюк кашфиётларидан бири Платон узининг “Сиёсат ва давлат” асарида жамиятдаги ҳар қандай душманликни келтириб чиқарадиган ягона манба пул деб ҳисоблаган. Пул иктисодиётнинг қон томири тизимидир. Агар у номалайланса иктисодиёт тараккий этади ва аксинча.

Кредит – уз эгалари қулида вақтинча буш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатган ҳақ тулаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан муносабатлардир. Кредит муносабати икки субъект уртасида юзага келади: бири пул эгаси яъни қарз берувчи, иккинчиси пулга мухтож яъни қарз олувчи.

Банк – кредит муассасаларининг бош бугини. Пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тулашлик ва муддатлилик шартлари асосида уз номидан иш қуриш учун тузилган ваколатлик муассасадир. Банклар пулни унинг соҳибларига фойиз тулаш шарти билан уз қулларида жамлайдилар ва уз номидан қарзга бериб, фойиз оладилар.

Маълумки ҳар қандай фаннинг уз предмети бўлади. Аммо “Пул муомаласи, кредит ва молия” фанидан ҳам дарслик чиқмаганлиги сабабли илмий асосланган таъриф бериш анча мушкул. Шунга қарамай бу фаннинг мутахассислар тайерлашдаги ролини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги таърифни бериш мумкин.

Жамиятдаги пул муомиласи, пул даромадлари ва пул фойдаларини ташкил этиш ҳамда фойдаланиш жараенида юзага келадиган иктисодий муносабатларни урганиш фаннинг предмети ҳисобланади.

Фаннинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Жамиятдаги ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар уртасидаги иктисодий муносабатларни урганиш асосларини урганади.

2. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг сир-асрорларини билиб олиш, уларни урганувчиларга етказиш асосида уларнинг иктисодий тафаккурини кенгайтиришга ердан беради.
3. Фанни урганишда «Молия», «Бухгалтерия ҳисоби», «Статистика», «Иктисодий таҳлил» ва бошқалар илмий услубий асос бўлиб хизмат килади.
4. Амалий тавсиялар бериш вазифаси. Бу жараёнлар иктисодий барқарорликни таъминлаш, бюджет танқислигини йукотиш, пул муомиласини изга солиш, инфляцияни бартараф этиш, ташқи иктисодий алоқаларни кенгайтиришга молик тавсиялардан иборатдир.

Энди фаннинг таркибига келсак шуни айтиш кераки бу фанни урганиш турт бўлимдан иборат.

1.2. Пул назарияси ва тизимлари.

Бу қисмда пулнинг вужудга келиш ва зарурлиги унинг вазифалари, иктисодиётдаги роли, пул муомаласи қонуниятлари, пул инкирози унинг сабаблари, бартараф этиш йуллари, пул ислохатлари, уларнинг сабаблари ва оқибатлари, пул бозори, пул назарияси, тизимлари, халқаро валюта муносабатлари каби мавзулар урганилади.

3. Кредит назарияси.

Бу қисмда кредитнинг моҳияти, шакллари, вазифалари, кредит ислохати ва унинг мазмуни, пул кредит сиёсати механизми, халқаро кредит муносабатларининг моҳияти каби мавзулар урганилади.

4. Банклар ва банк тизими.

Бу қисмда банкларнинг моҳияти, тизими, уларнинг операциялари, вазифалари, назорати, марежий банк ва уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари тижорат банклари фаолияти, халқаро банк иши каби мавзулар урганилади.

Амалиёт дарсларида мисоллар ишланади, мустақил ишларнинг бажарилиши назорат қилинади.

Назорат учун саволлар.

1. Пул муомаласи, кредит ва молия фанининг урганишдан мақсад ним?
2. Товар хужалиги деганда қандай хужалик тушунилади?
3. Фаннинг предмети нима?
4. Фаннинг вазифалари нима?
5. Фаннинг таркибини изоҳланг?
6. Натурал хужалик ыачон пайдо бўлган
7. Пул нима.
8. Кредит назарияси бўлимида нима ургатилади .
9. Банк нима.
10. Моддий ишлаб чиқариш нима.

2-маъруза: Пулнинг мохияти, вазифалари ва иктисодиетда тутган урни.

Режа:

1. Товар ишлаб чиқариш пул мавжудлиги моддий асоси.
2. Киймат шакллари раивожланиши.
3. Пулнинг вазифалари
4. Пулнинг иктисодиетда тутган урни

Таянч иборалар. Товар, пул, ишлаб чиқариш, эквивалент, киймат, муомала, тулов, меҳнат, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, оддий ишлаб чиқариш, чек, электрон пул, кредит.

Аввалом бор биз пул деганда сузнинг асл маъносига тушуниб етишимиз керак, чунки пул узи нима эканлигини билмай туриб ҳозирги бозор иктисодиети шароитида унинг тутган урнини, кадр-кийматини ва кучини юзаки фахмлашимиз мумкин, бу эса уз навбатида нафакат оиламизнинг иктисодий аҳолига, балки давлатимиз иктисодиетига, жаҳон иктисодиети ва унинг тараккиетига маълум даражада салбий таъсир курсатиши мумкин.

Шундай экан, пул ҳақидаги тушунчага унинг келиб чиқиш сабаблари, иктисодиетда тутган урни, мохиятига тухталиб утиш муҳимдир. Қудалик ҳаётимизда пул деганда қиммати курсатилган банкнотлар, рангли қогоз пуллар тушиилади. Лекин аслида будай пуллар иктисодий адабиётларда пул тушунчасининг факат бир қисминигина билдиради ҳолос.

Маълумки пул дарров пайдо бўлгани йук, у дунеда қелгунча узига ажратилган роль учун пишиб-етилишининг узок йулини, уз шакллари эволюцияси орқали босиб уткан. Пул инсониятнинг энг буюк ихтиерларидан биридир. Иктисодиет фаннинг энг қизиқарли ва қадимий соҳасидир. Товарлар айланиши, хизматлар курсатиши ва турли туловлар бажарилиши жараенида нақд ва нахт бўлмаган пуллар айланишидан иборат бўлган пул муомаласи иктисодиетнинг қон томири тизими ҳисобланади. Шундай экан савол тугилади, пулнинг узи нима, у қаердан ва нима учун келиб қикан, қупчилик муаллифлар ёзганларидек у одамлар устидан қайрий табиӣ ҳуқумронлиққа эга?

Авалло айтиш зарурки пул узига ҳос махсус товар уни натурал шакли бўлган эквивалент шакли бирлашиб қетган. Пул алоҳида, товар сифатида ишлаб чиқариш уртасидаги айрибошлаш жараенининг узок муддат раивожланиши натижасида секин аста бошқа товарлардан ажралиб қикан. Айрибошлаш жараени қадим-қадимлардан тош даври жараенлари

уртасида вужудга келган бироқ тарихий ривожланишнинг бу боскичда инсон еки жамоа меҳнатининг айрим маҳсулотларигина бошқа бирор нарсага айлантириш мумкин бўлган товар айланган. Бунинг устига бирор товар киймати унга карама-карши турувчи алоҳида эквивалиент товарда ифодаланган. Бу, кийматнинг оддий бир шакли эди. Масалан, 1 та болта узи кийматига кура 20 кг донга тугри келар эди. Унинг бундан кейинги ривожланишига дастлабки йирик меҳнат таксимооти сабаб булди. Бу меҳнат таксимооти чорвачиликнинг дехкончиликдан ажралиб чикандан иборат эди. У еки бу кабилар ехуд жамоалар уларни уз ичини эҳтиежларидан анча куп ортиб коладиган товарлар ишлаб чикара бошлаганликлари туфайли доимий айрибошлаш эҳтиежи вужудга келди. Шу тарика тасодикий айрибошлаш пайдо булди. Бунда товар киймати уз алмаштирилиши мумкин бўлган ва киймати тахминан тенг келадиган куплаб эквивалиент товарларда ифодаланиши мумкин булиб колди. Эквивалиент товар киймати кабилалари узилари айрибошлайтган ортикча маҳсулотларни канчалик кадрлашларига боглик эди. Кийматнинг бундай шакли тулик еки кенгайтирилган киймат номини олди.

Меҳнат таксимотининг ривожланиб бориши хамда хусусий мулкка асосланган товар ишлаб чикаришнинг вужудга келиши, хусусий ва ижтимоий меҳнат уртасида зиддият келтириб чикаради, бу эса аввало айрибошлаш жараенида акс этди. Хар бир товар ишлаб чикарувчи бошқа товар ишлаб чикарувчиларнинг куплаб меҳнат маҳсулотларига мухтож була бошлайди. Лекин унинг узи ишлаб чикараётган товар хам айни вақтида жамиятнинг муайян кисмига керак эди. Бевосита айрибошлашнинг имкони булмай коллоблашади. Хар бир товар ишлаб чикарувчи уз маҳсулотини энг кичик таркалган ва куп истеймол килинадиган истеймол йил фасилларига ишлар мавсумийлигига боглик булмайдиган товарларга айрибошлашга интилар эди. Шундай килиб аста секин умумий киймати шакли вужудга келди. Бунда барча товарлар киймати ягона умумий эквивалентда ифодаланар эди.

Албатта пулнинг пайдо булиши ва таркалиши жараенида жамиятда товар хамда хизматлар истеймолининг бевосита узишига олиб келмйди. Чунки факат ишлаб чикарилган маҳсулотлар истеймол килинади, ишлаб чикариш эса меҳнат, эр, капитал хамда инсонлар тадбиркорлик кобияти узаро хамжамиятликнинг пировард натижасидир. “Пул хосил бирлигидир” деб юнон файлосуфи Арасту бежи айтмаган. Бироқ, унинг жамият ишлаб чикариш фаолиятига ижобий таъсир курсатишига шубха йук, зеро пул умумий чикимлар кискаришига ёрдам беради. Бунинг сабаби шундаки одамлар ишлаб чикаришга килган барча харажатларини пулга чака бошлайдилар, хамкорлар излашга тушадилар, меҳнат ихтисослашуви ривожланиши ва тегишлича унинг самадорлигини

усишини фаоллаштирилади. Дастлабки вақтларда пул ролини оддий металллар уйнаган. Аммо меҳнат тақсимооти ривожлангани бойигани сарийн киммат баҳо металлларнинг (Олтин ва қумуш) умумий эквивалент вазифасини бажаришни тобора мустаҳкамланаверади.

Шундай қилиб гарчи тури вақтларда пул ролини турли нодир металллар уйнаган бўлсада айрибошланишнинг узок муддатли ривожланиш жараени натижасида олтин асосий восита бўлиб қолади. Олтин узининг бир қатор табиий хоссаларига қура пул вазифасини бажаришга анча мос келади. Сабаби, 1-дан, олтиннинг қиймати бошқа металлларга қараганда юқори, уни қазиб олиш ва соф ҳолга келтириш қуп меҳнат талаб қилади. 2-дан, олтин зангламайди, тупрок тагида ҳам, сув остида ҳам уз сифатини йукотмайди. 3-дан, олтин бўлинувчан бўлиб, уни хохлаган вақтда майдалаш ва қайта яхлитлаш мумкин. 4-дан, олтин олиб юришга қулай, 5-дан, бир хил огирликка эга бўлган олтин булаклари бир хил баҳоланади, бир хил улчовга эга бўлган бошқа товарлар ҳар хил баҳоланади. Масалан муйна, тери ва бошқалар.

Бу ерда шуни айтиш кераки олтин товар айрибошланишнинг асосий воситаси бўлиб қолғунига қадар турли халқларда пул ролини турли товарлар уйнаган. Қадимги Юнонстон, Рим, Араб ва Хинд қабилаларида қорва бажарган. Африканинг баъзи бир халқларида қорва XX асрнинг бошида ҳам пул вазифасини бажариб келган эди.

Лотинлар пулни “ресиния” деб атаганлар. Лотин тилида “ресия” – “қорва” деган маънони англатади. “Капитал” сузи ҳам пул сингари “қорва” сузи билан боғлиқ, “Капит” – бош (қорва боши) сузидан олинган. Тинч океан ва Африка халқларида қигонотлар, Марк Африкада фил суяги, қадимги Мисрда бугдой, Хитойда туз, Муғилистонда қой, Аляскада тери, Рим давлатида асал қабн товарлар пул вазифаларини бажарган. Аммо бу товарларни қутариб юриш ижтимоий тараккиетган салбий таъсир қурсата бошлади. Натижада аста секин метал пул пайдо бўлди.

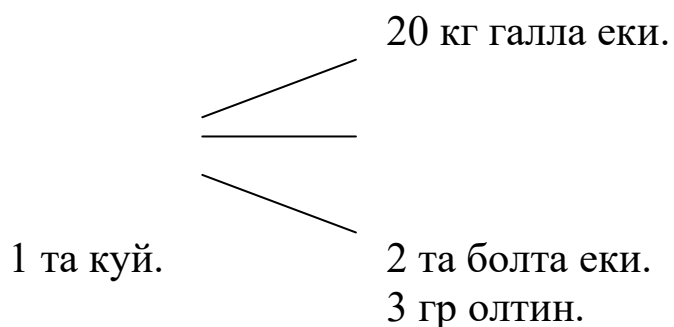
Қиймат шакллариинг ривожланиши.

1. Қийматнинг оддий еки тасодифий шакли.

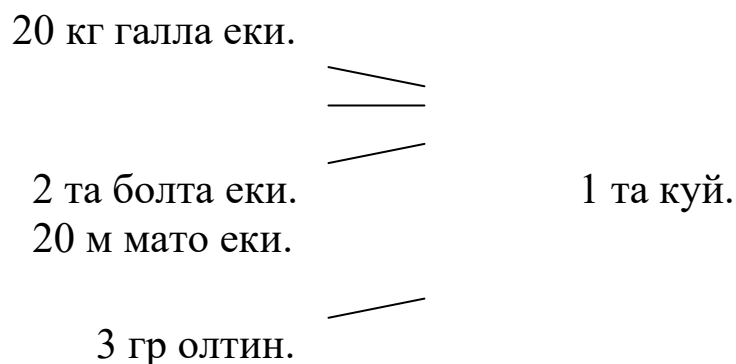
1 та қуй = 20 кг галла.

Бу ерда қуй узининг қийматини галланинг истеъмол ифодалаган демак қуй актив роль уйнаган ҳолда нисбий қиймат формасида, галла пасив роль уйнаган ҳолда эквивалент формасида намоен бўлган.

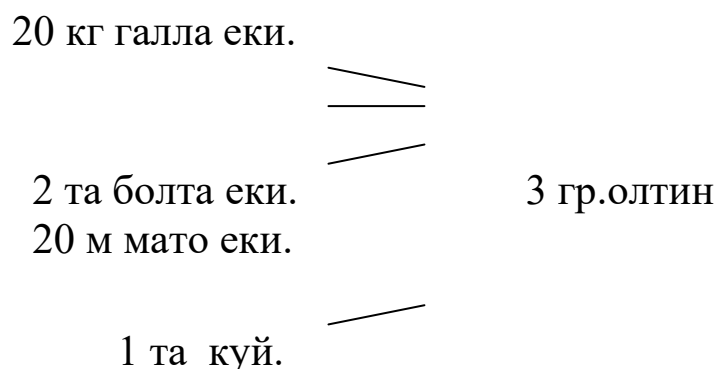
Йирик ижтимоий маҳсулот тақсимооти натижасида ишлаб қикариш қенгайиб, айрибошланадиган товарлар сони қупайган. Бунинг натижасида қийматнинг тулик еки қенгайган формаси вужудга келди.

Товарлар кийматини улчашда бир эмас, бир неча хил товарлар катнашади. Айрибошланинг кенгайиши натижасида эквивалиент ролини уйновчи битта товарга утиш зарурияти тугилди. Бунинг натижасида кийматнинг умумий формаси вужудга келди.

Кийматнинг бу форсуласида галла аввало эквивалент булган куйга айрибошлаш килинади, сунгра истеъмолчига зарур бошка товарга айрбошлаш килинади. Бу иктисодий тараккиетига тускинлик килар эди. Сабаби хар бир худудда уз эквивалентлари бор эди, бир худудда куй булса бошкасида тери муйна. Ишлаб чикариш тараккиети эквивалиент ролини уйновчи кулай товар топиш заруриятини келтириб чикарди. Бу пул булиб чикди. Дастлабки вақтларда пул ролини оддий метталлар уйнаган ва охирида олтин хакикий эквивалиент булиб чикди, натижада кийматнинг пул орада вужудга келди.

Аввалига уй-рузгор буюмлари: болта, пичок, урок, жуводдиз,мих, камон укиниг учи, найза, метал идишлар пул вазифасини бажарган. Кейинчалик нодир металллар мис, кургошин, темир, кумуш кабилар пул вазифасини утаган. Аммо юкорида айтилганидек охирида олтин галаба козонди.

Кадимги Русда пул сузи йук эди. Хазиначини – молбокар, хазинани - молхона деб аташар эди. Рубл сузи рубит- булакларга ажратиш деган маънони билдиради, бу суз XII-XIII асрларда пайдо булган. Мугуллар уз пуллариини металдан ясаб уни “Танга” яни жарангловчи деб атаганлар. (XIII аср). Аста – секин бу суз денга сузига айланиб рус тилида деньги – пул булиб узгариб кетган.

Пул утган маърузамизда кискача таъриф бериб хамма товарларни айрибошлашга хизмат килувчи умумий эквивалиент деган эдик.

Эквивалиент – бир нарсага хар жихатдан тенг булган, у билан алмашина оладиган нарса деган маънони беради. У бошка товар кийматларини улчашда мезондир. Демак пул шундай товарки, у хамма бошка товарларни айрибошлашнинг умумий эквивалиенти, яъни товар кийматининг ифодаси булиб хизмат килади. Пул товар ишла чикариш ва айрибошлаш жаренини истеъмолчилар уртасидаги ижтимоий муносабатларни ифода этади, натижада товар пул муносабатлари пайдо булади. Мохият жихатидан пул ижтимоий меҳнат сарфи ва кийматнинг микдорини белгилаб беради. Пулнинг кучи шундаки у хамма нарсани сотиб олиш кудратига эга.

АКШ лик иктисод олимлар Макконель Р.К ва Брю С.Л узларининг “Экономикс ” китобларининг I том, 264 бетидан пулга таъриф бериб шундай дейдилар. Пул одамларни сеҳрлаб куювчи жоду хисобланади. Пул деб одамлар азоб чекадилар ва уни деб меҳнат киладилар. Узларини уқдан – чугга урадилар. Аслида олсангиз пул хеч нарса эмас, у курук коғоз холос, у одамни туйдирмайди, кийинтирмайди, бошпана бермайди, вактичоглик учун асос булаолмайди. У бу вазифаларни қачонки Сиздан кетган чоғдагина , яъни сарфланган пайтдагина бажаради холос. Пул – бу мафтункор жозибадор, такрорланиб турувчи, никобини узгартириб турувчи жумбокдир.

Пул кудратли дедик. Унинг кудратини У.Исмоиловнинг “Рустам” драммасида келтирилган парчадан билса булади.

Билмасдим дунени яратган худо
Пулни хам яратишни уйлаганмиди?
Шу пулнинг узидан кучли эканин
Худонинг узи хам билмаганмиди?
Пул булса, пул учун тизни чуксалар,
Пул булса, пул учун ерни уйсалар,

Пул булса, пул учун одамни суйиб,
Конидан кучага сувлар сепсалар,
Айтингчи, ким кучли – Худоми ё пул ?

Пул ҳеч нарсэ эмас дедик, у курук коғоз холос дедик, аслида олтинни хам шундай деб айтиш мумкин. Мисол: Робинзон Крузо кема халокатидан кейин кимсасиз оролга тушиб қолади. У қулига барча олтин тангаларни оладида унга қараб “Ҳеч кимга кераксизсан, мен учун нима керагинг бор” деб хитоб қилади. Нега сабаби у яққаланиб қолди, жамиятдан чиқиб кетди, ижтимоий ишлаб чиқаришдан четда қолди, у ҳамма нарсани узига–узи ярата бошлади, товар айрибошлаш йуқолди, натижада пул керак бўлмай қолди.

Демак, пул ишлаб чиқариш бор жойда, айрибошлаш мавжуд бўлган жойдагина керак бўлади. Пулни товаар айрибошлашнинг узидан яратади. Чунки меҳнат маҳсули товар сифатида бозорга айрибошлаш учун чиқарилмаса пулнинг хам кераги бўлмас эди. Бундан шундай хулоса қилиб чиқади, товар ҳужалигининг ривожланиши товар қийматининг ифодаси бўлиши пулни қелтириб чиқарди. Пулнинг қилиб чиқиши натижасида товар муомаласининг формуласи хам узгарди, у аввалги $T-T^1$ дан $T-P-T^1$ га узгаради.

Ана шу вақтида бошлаб пул “Товарларнинг товарига, бошқа товарларнинг ҳаммасини узидан пинҳон қилиб олган товарга, истаган бир вақтида қунгил тусаган ва орзу қилган буюмга айланиш қобилиятига эга бўлган сеҳрли нарса” га айланади.

Демак, пулнинг пайдо бўлиши – тарихан юз бериши зарур бўлган жараён. Оддий товар ишлаб чиқариш билан айрибошлаш муносабатларининг, меҳнат таксимотининг ривожланиши унинг асосидир. Пул умумий эквивалент, товарлар оламининг узига ҳос товар сифатида ажралиб чиққанидан кейин хам у товарга ҳос икки хусусият – истеъмол (фойдалилик) ва қиймат (баҳо) хусусиятларини саклаб қолди. У ҳолда пулнинг моҳиятини нима белгилаб беради? Пул шундай бир воситаки унинг ёрдамида, қадрилиқнинг мазмуни тушунилади.

Пулнинг моҳияти шундаки, у барча товарларга ҳос хусусиятга эга бўлиб, айна пайтда уч асосий жиҳат бўйича бошқа ҳамма товарларга қарама-қаршитуради.

Биринчидан, ҳар қандай товар, қишлоқларнинг бироқ бир эҳтиёжини қондиради. Пул эса қийматнинг бевосита ва умумий муҳассаами хизматини бажарувчи маҳсул товар ҳисобланади ва шу боис у бошқа барча товарларга тугридан-тугри айрибошланиш хусусиятига эга. Демак, у инсонларнинг товарларга бўлган барча эҳтиёжларини қондириши мумкин.

Иккинчидан, оддий товар факат аник меҳнат (этикдуз, новват, олим меҳнати) маҳсули ҳисобланади. Пул касб туридан катъий назар, ижтимоий меҳнатни бевосита бирлаштирувчи восита сифатида хизмат киладиган ягона товардир. Пул ҳам аник меҳнат (зарибхона ходимлари меҳнати) маҳсули, лекин пулнинг истеъмол киймати кишиларнинг муайян жисмоний еки маънавий эҳтиёжларини кондира олишда эса, балки товарлар айрибошлашда ишончли восита була олиш қобилиятидир.

Ва ниҳоят, учинчидан, оддий товар хусусий меҳнат маҳсули булади, пул эса бутун жамиятнинг барча товарларга тақсимланган меҳнатини узида мужассамлаштириб, ушбу ҳолатда муайян меҳнатга тугри келувчи товарда уз ифодасини топган, хусусий меҳнатнинг ҳар бир турини мувозанатга солувчи эквивалент вазифасини бажаради.

Ўзбекистон, тарих фани маълумотларига кура, товар - пул муносабатлари энг қадимдан пайдо булган ва ривожланган қамдақ-қам давлатлардан бири ҳисобланади. Чунки бу ерда пул ишлатила бошланганига 2 минг йилдан ошган.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган халқлар ва қабилалар фойдаланган дастлабки пул белгилари ҳамда тангалар, тарихчиларнинг тадқиқотларига кура, эрамиздан аввалги V-IV асрда Аҳмонийлар империяси зарб қилинган, олтин қариклар ва қумуш сиклар булган. Бироқ товар – пул муносабатлари Искандар Зулқарнайн юришидан кейинги даврда, Салавий ва Юнон-Бактрия давлати барпо этилганидан сунг қинақамига риволанди. Қумуш тангаларнинг аттик деб аталувчи андозаси – 17,44 грамм оғирликдаги тетрадрахма ва 4,36 грамм оғирликдаги драхма пул тизимида асос қилиб олинган. Муомулада майда қумуш ва бронза тангалари ҳам булган, бу даврда олтин тангалар қиларилмаган.

Эрамиздан аввалги III-II асрлар охирига қилиб, Шимолий Бактрия, Сугд, Бухоро, Хоразмда қумуш ва субэратли (бронза утида юпка қумуш қопланган). “Ухшатма” тангалар зарб қилина бошлади. Бу – мустиқ танга зарб қилишга утиш шакли эди.

Эрамиздан аввалги I асрда давлатнинг уз қумуш ва мис тангалари зарб қилина бошлади. Танганинг олди томонидан маҳаллий ҳуқумдор сурати, орқа томонида турли тасвирлар ва белгилар, Сугдча ва Хоразмча, кейинроқ эса Бактрийча ёзувлар булган. Сугд ва Хоразм давлатларида эрамизнинг I асрида қумуш ва мис қулланилган қаттиқ андозасининг Урта Осиёга ҳос тури қиланиб қолган.

Ўзбекистон билан Турқманистоннинг жанубий қисмида яшаган қучманчи халқ – тохарлар барпо этган улқан Қушон империясида пул тизими узғача эди. Қушон подшоҳи Қадфиз II ҳуқумронлиги даврида буерда пул ислоҳати утқилган. Янги пул тизими қумушга эмас, балки турли номиналлардаги олтинга асосланади. Бозор савдосида эса диаметри

23-25 мм ва огирлиги 16-17 грамм булган йирик мис тангаларидан фойдаланилади.

Эрамизнинг III асри биринчи ярмида Кушон подшолиги парчаланиб кетишибилан икки даре оралигидаги катор Урта Осиё вилоятларида пул тизими тангалиги юз берди: танга сифати емонлашди, вазни енгиллашиб кетди. Бунга кулдорлик тизимининг тангликка учраш, шунингдек кучманчи кабилаларнинг ботириб кириши сабаб булди. Шундай кабилалардан бири – эфталитлар V-VI асрларда ҳозирги Ўзбекистоннинг катта ҳудудини камраб олган давлат барпо этдилар. Бу ерда ягона пул тизими йук эди. Хар бир вилоят уз тангасини зарб киларди.

Кейинрой V-VIII асрларда Ўзбекистоннинг турли минтакаларида Шаркнинг кудратли давлатларида – эфталит, сомонийлар, турк хоконлиги, Аббосийлар халифалиги таъсирида булган. Уларнинг хар бири пул муомаласига уз узгартиришларнинг киритди, янги тангалар зарб килдилар. Бирок айна пайтда бу жойларнинг уз танга типи шаклланди. Бу туртбурчак тешикли, кадимги турк руний хатлари битилган доира шаклида танга эди.

Юкорида айтиб утилганидек, урта аслар бошларида Урта Осиё давлатларида олтин тангалар зарб килинмаган. Бу даврда кумуш тангаларни номлаш учун юнонча “драхма” атамаси кулланиларди бронза тангалар эса Сугд тилидаги “Пани” ва узимизга таниш “Танга” (“денги”) сузлари билан атала бошлаган.

Урта Осиёга арабларнинг кириб келиши бу ердаги танга зарб килиш ишларини тубдан узгартирди. Бу даврда Урта Осиё давлатларида пул муомаласи мусулмонча пул юритиш ишлари коидалари ва меъёрларига тула - тукис мослаштирилиди. Олтин динорлар (Римдаги “Динарий” сузидан), кумуш, дирхамлар (юнонча “драхма” сузидан) ва мис фулуслар чикарила бошланди.

Дастлабки мусулмон фулуслари Ўзбекистон ҳудудида хижрий 133 йилда (760-761 йиллар) Самаркандда, 5 йилдан кейин Бухоро, Ахсикент (Фаргона), Термизда чикарилди.

Маълумки, IX аср охирига келиб, Мовароунахрда амалда мустакил Сомонийлар давлати вужудга келди. Бухоро унинг маркази булиб колди. Деярли бутун Урта Осиёни камраб олган Сомоний давлати даври пул чикариш иши айникса юксак ривожланди. Кумуш тангалар, айникса, таркибида кумуш жуда куп булган синик деб аталувчи дрхамига шикасталар доналаб еки вазни буйича муомилада булади. Мовароунахр билан кенг савдо алокалари урнатган шар-кий Словян кабилалари бу тангаларни жуда юкори бахолашади. Маскур савдо алокалари кенгайиши натижасида кумуш оммовий тарзда Европага утиб кета бошлади.

Архелогикларни Уралдан то Анеглия ва Норвегиягача булган нихоятда катта худуддан топаётган хазиналари шундан далолат беради.

XI аср бошларида Сомоний давлати урнида турк кабилалари сулоласи пайдо булди. Натижада пул муомаласида ҳам узгаришлар юз берди. Шундай қилиб, кумуш билан олтин пул муомаласида ҳам узгаришлар юз берди. Бирок, Европада XVIII-XIX асрларга келиб олтин ва кумуш тангалар билан бир қаторда қозғол пуллар ҳам муомалада була бошлади. Қозғол пулларни (анча шартли равишда) қадимги Хитой савдогарлари ихтиро қилган, деб ҳисоблашади. Дастлабки саклаш учун товар қабул қилинган, солиқлар туланган ва кредит берилган тугрисидаги тилхатлар қушимча айрибошлаш воситалари вазифасини бажарган. Бундай тилхатларни яъни қозғол пулларнинг “Қадимий аждодларини” заргар усталар беришган. Заргарларнинг турли харидордаги, савдогарларга тегишли олтин захиралари тошиб кетиш ҳавфидан муҳофаза этилган ҳолда сакланадиган ертулалари ва махсус омборлари булган. Усталар олтин қуйма соғлигига қафолат беришган. Заргар олтин қабул қилгач қоида тариқасида патта (квитанция) лар ҳажми берган. Анашу ҳужжат қозғол пулларнинг дастлабки вакиллари ва аждодлари, шунингдек иринчи шакли булган...

Эрамиздан аввалги V-IV асрларда Ахмонийлар империяси даврида зарб қилинган олтин пул қадим деб аталган.

Эрамиздан аввалги I асрда (Сугд, Хоразм, Давя) кумуш ва мис пуллари чиқарилган ва улар аттик деб юритилган.

Эрамизнинг бошларида пул драхма, пани, танга деб юритилган. Араблар ҳукумронлиги даврида динар (олтин) ва дирхам (кумуш), одулус (мис) деб юритилган. IX-XI асрда Сомонийлар даврида кумуш пуллар муомалага чиқди ва синик деб айтишган.

Натурал ҳужалик умуминсоний иқтисоднинг тарихи биринчи шакл бўлиб, бунда меҳнат маҳсуллари ишлаб чиқарувчиларнинг уз шахсий эҳтиёжини қондиришга қаратилган эди. Натурал ҳужалик шароитда маҳсулот айрибошланмайди ва ишлаб чиқарувчининг узи учун ҳаётий воситага айланади, шу сабабли ҳам айрибошлашнинг умумий эвивалиенти булган пулга умумий эҳтиёж булмайди. Қадимги Юнон давлат арбоби Платон узининг “Сиясат ва давлат” асосида натурал ҳужаликни еқлаб, жамиятдаги ҳар қандай душманликни қелтириб чиқарадиган манба – пул деб ҳисобланган, унинг фикрича натурал ҳужалик жамият аъзолари уртасидаги иқтисодий табақаланишга чек қуйяди. Аммо натурал ҳужалик бир қатор қамчиликларга эга, улар

1-дан, барча иқтисодий жараёнлар тор доирада чекланган булади;

2-дан, натурал хужалик консерватив характерга эга яъни эскиликка мойил булиб, янгилик ярата олмайди;

3-дан, иш кучи ва моддий ресурслар лиграцияси бу хужаликка мутока ей булади;

4-дан, меҳнат унумдорлигининг усишигоят паст даражада булади;

Булардан ташкари, натурал хужаликка хос белги шундаки унда иктисодий автаркизим ҳукумрон булади, бу дегани узини таъминлаб, бошкалар билан камдан-кам алокага киришишидир.

Пулнинг пайдо булиши тарихан юз бериши зарур булган жараендир. Оддий товар ишлаб чикариш билан айрибошлаш муносабатларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат таксимооти ва унинг кенгайиши унга асос булди. Пул товарлар айрибошлашнинг умумий эквиваленти булиши билан барча товар оламининг узига хос товари сифатида хизмат килиб келмокда. Пул икти-содиетнинг муҳим куролига айланди. Ҳозирги иктисодий ҳаётни пулсиз тасаввур этиб булмай. Пул пайдо булиши билан жамиятда пулга доир иктисодий муносабатлар келиб чиқади ва кенгайиб боради. Пул муомаласини уюштириш, пулларни айрибошлаш, уларни саклаш, таксимлаш, буш турган пулни карзга бериш, яъни уни сотиш, пул воситасида жамгармани ташкил этиш, давлат бюджетини шакллантириш маляни ташкил этиш каби иктисодий алокалар юзага келади. Айникса бозор иктисодиети пул билан тирик, пул булмаган еки ривожланмаган жойда бозор иктисодиети йук, булиши ҳам мумкин эмас. Бозор иктисодиети товарлар ва товарлашган хизматларни ишлаб чикаришдан бошлаб, то истеъмомчига етгунча кадар ҳаракатидан иборатки, бу ҳаракат пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чикариш ресурслари бозорда пулга харид килинади, ишлаб чикариш жараенида ресурслардан товарлар яратилади ва улар пулга айрибошланиб истеъмомга утади, демак ишлаб чикаришнинг такрорланишига хизмат килади, иктисодий усишга кумаклашади.

Юкорида пул махсус товар дедик. Маълумки, хар бир товарга хос икки хусусият булади, яъни истеъмом киймат ва киймат. Хар кандай товар, одатда, кишиларнинг бирон-бир эҳтиежини кондиради. Пул ҳам товар экан унинг ҳам истеъмом киймати ва киймати мавжуд. Пулнинг истеъмом киймати кийматбаҳо такинчоклар, тиш копламалари тайерлаш, саноатда фойдаланишда намоен булса, унинг киймати хар кандай товарга айрибошланиш кобиятидир. Маълумки тоарни истеъмом кийматини аник меҳнат яратади. Мисол: стол ва стулда дурадгорнинг газламада тукувчининг кийим-кечақда тикувчининг ва бошкалар. У сотиш учун бозорга чикрилган такдирдагина кийматига эга булади. Пулнинг истеъмом кийматини ҳам аник меҳнат яратади, танга пулларни ҳам, коғоз

пулларни ҳам зарб хона ходимлари аник меҳнатлари натижасида яратадилар. Пул ҳам қачонки бозорга умумий эквивалиент сифатида чиқарилаётган айрибошлаш жараёнида унинг қиймати намоён бўлади. Демак, ҳар қандай товарнинг истисмо қиймати аник меҳнат ҳисобланади, унинг қиймати ижтимоий меҳнат, бўёмолашган (абстракт) меҳнат яратади. Пулнинг иқтисодиётдаги аҳамиятини у бажарадиган вазифалар белгилаётган бўлади. Пул назариячилари айрим оқимлари пулнинг бешта вазифаси бўлишини қўйиб беришган:

1. Қиймат ўлчови.
2. Муомала воситаси.
3. Жамғариш воситаси.
4. Тулов воситаси.
5. Жаҳон пули.

Қиймат ўлчов – пул умумий эквивалиент бўлиши товар экан, унда ижтимоий меҳнатни муқаммаллаштириш ва шу сабабли товарлар қиймати ўлчай олади. Товар қийматининг пулдаги ифодаси баҳо (нарх) деб айтилади. Товарнинг қанча туришини пул билан белгилаётган, у 100 сум, 100 доллар, 100 жн, 100 фунт стерлинг ва ҳақозлар деб айтаман. Демак товарларга муайян баҳо қўйилади, аммо бозорда баҳо билан қиймат бири-бирига боғлиқ ҳам тенг бўлавермайди, чунки товарлар баҳоси бозорда талаб ва таклиф таъсири остида ўзгариб туради. ҳар бир мамлакатнинг ўз ўлчами бор, у унинг миллий пул бирлиги ҳисобланади. Ўлчов бирлиги баҳо (нарх) масштаби деб айтилади. Бирлик қилиб АКШ да доллар, Германияда марка, Японияда иен, Англияда фунт стерлин, Туркияда лира, Саудия Арабистонда риёл, Италияда лира, Францияда франк, Козогистонда танга, Россияда рубль олинган. Гарчи ҳозир бирор давлатнинг пул бирлигида 1970 йил олтин ифодаси, бўлмасида маълум даврларда қонун пулда олтин оғирлиги асос қилиб олинади. Масалан: 1961 йилдан 90 йилларга қадар 1 рубльнинг асоси қилиб 0,987412 грамм олтин олинган эди. Англиянинг 1фунт стерлинлигида 2,13281 грамм олтин ифодаланган АКШ доллари 1968 йилда 889671 грамм олтин ифодаланган бўлса, 1971 йилдан 0,307 граммни кейинчалик эса 0,741 граммни ташкил этган.

Ўлчаш осон бўлишлиги учун пул бирликлари ҳийла майда бўлакларга бўлинади. Масалан: 1 сум=100 тийинга, 1 доллар=100 центга ва ҳақозлар. Миллий пул бирлиги қадрсизланиб кетганда товарлар баҳоси бошқа жаҳон бозорида қадрлироқ бўлган қўя бирлиги билан, масалан доллар билан ўлчанади.

2. Муомала воситаси. Пул ёрдамида товарни сотиб олиш, яъни пулга товар айрибошлаш мумкин, бунда Пул Тартиби жараёни юз бўлади. Иккинчи ҳолатда товарни пулга айрибошлаш мумкин, бунда Пул Тартиби

жараени юз беради. Хар икки холатда хам пул муомала воситаси булиб хизмат килади. Муомалада товар бошка бирон-бир товарга айрибошланиши мумкин, у батер усулида товар айрибошланиш деб юритилади ва пул иштирок этмади. Бертер бозор иктисодиетига тугри келмайди, у пул кадрсизланган шароитда пайдо булади. Пул хамма товарга айрибошланганида, айрибошланишга кетадиган вақтни тежайди, муомала харажатларини камайтиради.

Муомала воситаси вазифасини рел пул бажаради. Муомала воситасисифатида коғоз нуллар ва тангалар хизмат килади. Бугунги кунда муомалада аниқ, хақиқий қийматга эга булган пуллар ва уларнинг муомаладаги қуйидаги белгилар мавжуд:

1. Танга пул.
2. Коғоз пул.
3. Кредитшаклидаги пул.
4. Чек шаклидаги пул.
5. Электрон пул.

Агар бирор мамлакатда товарлар бозорида утатокчилик юз бериб, иктисодий алоқалар бузилган тақдирда муомалага талонлар ва купонлар чиқарилади. Улар пул сифатида чиқарилмайди, аммо муомалада катнашади.

3. Жамғариш воситаси. Пул коғоз еки танга булгани учун бойлик эмас, оддий коғоз ва оддий металдир. Пул узида ижтимоий меҳнатни мужассамлаштиргани, удан хам нарсани харит этиш еки жамлаб қуйиш мумкин булганлиги учун хам юйликдир. Пул бойликнинг бир қуриниши холос, чунки унда бошка шаклдаги қуринишдаги бойликлар хам бор. Масалан, уй-жой, ер-сув урмонлар, кон, озик-овкат, қийим-кечак, машина уқуна, акция, сертификатлар, обликациялар ва бошкалар. Лекин пулда ликвидитлик бор, яъни пулни тулов учун хамма ерда унга боғланган номиналга (100 доллар)га қараб тулов учун қабул қилинади. Бошка қуринишдаги бойликларда хам ликвидитлик бор, аммо уларнинг кадр-қиймати узғариб туради. Аммо инфляция даврида пулни саклаш ва умуман бошка шароитда хам пулни саклаш беманиликдир. Пул дойим оборотда булиши ва эғасига фойда келтириш керак. Жамгарма бориб харит қобилиятини сакловчи барча пул воситалари пулагригати деб аталади. Бунга тақд пуллар маълум муддатга еки муддатсиз бойликка қуйилган пуллар сертификатлар ва бошкалар қиради.

4. Тулов воситаси вазифаси. Товар айрибошланишнинг таракқий этиши ва муълум товар турларининг тақлиф талабига нисбатан ортиб кетиши на- тижасида айрим товарларни маълум муддатга қарзга сотиш хам вужудга келади. Қарздор маълум муддатдан сунг товар эғасига уз қарзини қайта- риб беради. Аншунда пул тулов вазифасини бажаради.

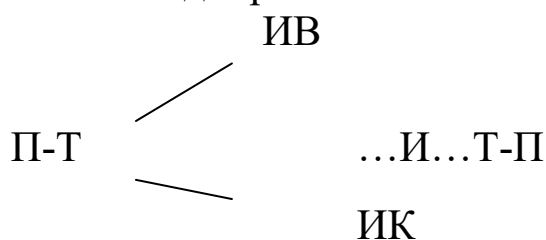
Солиқлар, фоизлар, иш ҳаққи туланганида ҳам пул тулов вазифасини бажаради.

5. Жаҳон пул. Пул халқаро иқтисодий муносабатлар ва айрибош-лашнинг мавжудлиги сабабли жаҳон пул вазифасини бажаради. XX асрнинг яримигача олтин жаҳон пул вазифасини бошқарган эди, яъни мамлакатлар уртасидаги ҳисоб китоблар товар ва хизматлар учун туловбир мамлакатдан иккинчисидан соф куйилма саклида олтин кучириш йули билан амалга оширилган. Ҳозирги пул назарияларида пулнинг тулов вазифаси муомала воситаси билан кушилиб юборилади, олтин куйилмалар шаклидаги жаҳон пуллари, умуман олтин пуллар муомаладан чиқарилиб, жаҳон пул вазифаларини айрим кадрли валюталар бажара бошлаганлиги сабабли олтиннинг жаҳон пул вазифаси амалда йук деб қораланмоқда. Бугунги кунда пул вазифаларини АКШ нинг долларлари, Германиянинг маркаси, Япониянинг йони, Англияни фунт стерлинги бажармоқда. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики пул қандай шаклда бўлмасин у биз учун қуриб қикан вазифаларни тулик бажаради.

Маълумки ҳар қандай иқтисодиёт яъни у бир марказдан туриб бошқаришнинг маъмурий буйруқвозлик услубига асосланган соф режали иқтисодиёт бўладими ёки моддий рағбатлантириш услубига асосланган соф бозор иқтисодиёти бўламдими доимо янгилашиб, узлуксиз равишда фуқаровий характерда бўлади.

Иқтисодиёт-фирмалар (корхоналар) ва уй ҳужаликлари фаолиятларидан иборат бўлган икки таркибий қисмдан ташкил топади. Фирмалар (корхоналар) яъни завод, фабрикалар, бирлашмалар, акционерлар жамиятлари, фермер ва деҳқон ҳужаликлари, жамоа ҳужаликлари ва товарлар ва хизматлар яратадилар. Иқтисодиётни иккинчи томонида уй ҳужаликлари туради. Улар жамиятнинг кичик ячейкаси ҳисобланган оилаларга бирлашган истеъмолчилардан ташкил топади. Яратилган товарлар ва хизматлар энг аввало ишлаб чиқаришнинг узида истеъмол қилинади, сабаб ишлаб чиқаришнинг узи катта истеъмолчи ҳисобланади, қолган оилаларда истеъмол этилган, уларнинг ҳаракати тугалланиб, жараёни яна янгидан бошланади. Истеъмол этиш учун товарлар ва хизматлар ҳар бир ҳужаликнинг ва ҳар бир оиланинг пул даромадларига айрибош этилади. Истеъмол-яратилган турли – туман товарлар қишилар томонидан уз эҳтиёжларини қондиришу учун ишлатилишини билдиради. Ишлаб чиқариш билан истеъмолчилар уртасидаги аълоқалар узлуксиз давом этади. Унда тухташ, ҳатто икқиланиш мумкин эмас, сабаб инсон ишлаб чиқаришсиз ҳам истеъмолчисиз ҳам яшй олмайди. Энди ишлаб ишлаб чиқаришнинг натижасига қура ишчи ва хизматчилар иш ҳаққи, ер эгаси рента, савдогар фойда олади деб қарас қилайлик. Улар олган пулнинг бир қисми уз истеъмолчиларини қондириш учун кетади, яни

истеъмол товарлари ва хизматларини харид этиш учун сарфланади. Мазкур пулга товар ва хизматлар сотиб олишгач у ишлаб чиқариш воситаларининг пул тушумларига (даромадларига) айланади. Ишлаб чиқаришни янгидан бошлаш зарурияти шу пулга ресурс (товарлар) сотиб олишни такозо этади. Демак ишлаб чиқаришнинг харкати янгидан бошланади. Микроиктисодиётнинг ва микроиктисодиётнинг узликсиз доиравий харакати юзага келади. Бундай хулоса шуки хар кандай ишлаб чиқаришнинг бошланиш нуктаси пул харакатидан бошланади. Маълумки пул капиталини доиравий айланиши формуласи куйидагича

бу формуланинг оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнларига татбиқ этиш мумкин. Мисол: Дастлабки пул капиталининг суммаси 100 доллар. Унинг 80 доллори ишлаб чиқариш воситалари сотиб олишга, 20 доллари ишчи кучи сотиб олишга сарфланади деб фарас килсак ва ишлаб чиқаришнинг натижасига кура 20 доллор кушимча киймат яратилса, ишлаб чиқариш натижасига кура 120 доллорлик киймат яратилади. Демак аванс капитал 100 доллор пул капиталининг узвий тузилиши 4:1 тенглама тузамиз: $80C + 20V + 20M = 120$

Агар янгидан яратилган кийматнинг хаммаси (120 доллар) истеъмолга сарфланса такрор ишлаб чиқариш, агар унинг маълум кисми ишлаб чиқаришга янгитдан куйилган кенг таркалган ишлаб чиқариш жараёни юз беради, демак, пулнинг ишлаб чиқаришга янгитдан тайинланиши иктисодий усишга туртки булади. Маълумки ижтимоий ишлаб чиқаришнинг якуний натижасида ЯММ яратилади. Кишиларни ЯММ дан уз хиссасини пул шаклида оладилар, сунгра бу пулни бозорда товарга айрибошлаб чирикчилик киладилар. Иктисодий усиш юз бериши учун барча даромадлар, товарлар ва хизматлар сотиб олишга сарфланиши керак акс холда товарларнинг бир кисми ортиб қолади. Амалиётда хам шундай булиб туради, даромадларнинг бир кисми жамгарилади, шу сабабли жамгарилган молия бозори оркали капиталга айлантирилади, демак жамгармалар инвентизацияга айлантирилади, бунда банклар ва тадбиркорлар асосий роль уйнайдилар. Айникса бозор иктисодиети даврида ЯММ нинг харакати пул окими воситаси харкати воситасида юз беради. Шу сабабли пул массаси билан товарлар ва хизматлар массаси уртасида мувозанат булиши керак. Пул массаси хар доим товарлар массаси билан таъминланиши керак. Агар пул массаси ортиб кетса еки товарлар массаси ортиб кетса номутоносиблик аужудга келади ва

иктисодиет издан чикади. Маълумки ЯММ маълум бир давр ичида одатда бир йил ичида жамиятда пиравард натижасида яратилган шахслар ва хизматлар йигиндисидир. Ана шу йигинди, пиравард натижа булган ЯММ дан истеъмол килинган ишлаб чиқариш воситаларининг қиймати чиқариб ташланса жамиятнинг МД қолади. МД жамият микесидаги барча даромадлар йигиндисидир. МД моддий соҳада, яъни саноат, қишлоқ хужалиғи, қурилиш, савдо соҳаларида яратилди. Солиқ, кредит, банк, соғлиқни сақлаш, маданий ва маърифий маиший хизматлар қурсатиш каби соҳаларда миллий даромад яратилмайди, аммо унинг яратилишига ижобий таъсир қурсатилади. Миллий даромад тақсимланади ва қайтарилади. Қайта тақсимлаш деб атаймиз. Унинг тақсимланиши ҳар соҳанинг МД нинг яратилишига қушимча ҳиссасига қараб амалга оширилади. Қайта тақсимланиши жаренида қорхонанинг фойдасининг бир қисми ишчи ва хизматчилар ойлиқ иш ҳақларидан даромад солиғи сифатида бир қисми давлат ихтиерига утади. Бу жареннинг барчасида пул актив роль уйнайди. Демак, пул ердамида МД шаклланади, тақсимланади ва қайта таъминланади. Маълумки давлатнинг иқтисодий сиёсатихалқ манфаатлари йулида амалга ошириладиган иқтисодий тадбир тизимидир. Давлат иқтисодий сиёсатини иқтисодиётга фаол аралашуви орқали амалга оширилади. Аралашувининг зарурати шундаки, иқтисодиётда шундай соҳалар борки, уларнинг умуммиллий, ҳавфто халқаро аҳамият катта булсада бу саҳа пул сарфлаш ҳар қандай тадбирлар учун қулай булмайди, сабаб ундан тез орада катта фойда олиб булмайди, Сарфлар узини тезда оқлаймайди, бу соҳаларга гоят катта маблағ талаб қилинади ва шу билан бирга бу иш ута ҳатарли ҳисобланади. Бу соҳалар почта, аълоқа, электр – энергетика, газ саноати, нефть саноати, қумир саноати, темир йуллар таранспорти, йул қурилиш патроллари, аэропортлари ва бошқалар. Ана шу шароитда катта пул сарфи ҳатарини давлат уз зиммасига олади, чунки у юқоридаги сарфларни тарққийетсиз, актив фаолиятсиз умумиқтисодий усьини таъминлаб булмайди. Иқтисодиёт соҳасида давлат истеъмолчи сифатида ҳам бозорга қикади. Давлат буюртма бериб, қеракли товарларни қатъий еки қелишилган баҳолардан остиб олади ва бу билан бозор ҳажмига тоаъсир этади. Давлат буюртмасини бажариш ишлаб қиқариш воситалари учун қулай ишга айланади, чунки товарларнинг сотилиши қафолатланганлиғи туфайли фойда олиш ҳам қафолатланади, натижада тадбирқорлик ҳатари қам булади. Бу бозорни қенгайтиради, чунки қушимча пул ҳарид воситаси сифатида бозорга ташланади. Давлат иқтисодиётини тартиблашда бюджет маблағларидан фойдаланилади. Бу субсидия бериш орқали амалга оширилади. Субсидия давлат бюджетидан тадбирқорларга аниқ мақсад йулида ишлатиш учун бериладиган маблағдир. Иқтисодий усьиш учун зарур аммо фирмалар учун қулай

булмаган тадбирларни утказиш, масалан янги технологияни ишлаб чиқаришга жорий қилиш экологик мувозанат таъминлаш узок даврда узини окловчи ишларга пул сарфлаш фундаментал тадқиқот ишларни утказиш учун давлат томонидан субсидиялар ажратилади. Субсидия двалатнинг молиявий ердами булиб, бюджетга қайтарилмайди. Давлатни иктисодий сиесати монетар сиесат оркали хам тартибгна солинади. Маълумки давлатнинг пулга булган талаб ва таклифини узгартириш борасидаги сиесати монетар сиесат деб аталади. Муомалага чиқарилаётган пул суммаси талаб ва таклиф натижасида давлат томонидан тартибга солиниб турилади. Республикамизда иктисодий сиесатни амалга ошириш борасидаги пулнинг роли тугрисидаги нимани айтиш мумкин деган савол тугилади. Бозор иктисодиетида утган хар бир мамлакат хос хусусиятлар бор деб мумкин. Узбекистн утиш даврида бу боради зиддиятли фактлар бор деб айтиш мумкин. Бир томондан пул таклиф қилинишининг пулга талабадан умумий ортиқчалиги мавжуд бу эса инфляция суратлар пул массасининг уша суратларидан илдамлашганидан далолат беради. Иккинчи томондан мамлакат иктисодиетнинг айрим томонларидан пулга талабнинг таркибий ортиқчалиги еки пул таклиф қилишда такчиллик мавжудки реал даромадларнинг намоёиш муддати утказиб юборилган қарзларнинг усиши шундан дололат беради. Иктисодиет барқарор ривожланмоғи учун давлатнима қилиши керак ?

Давлат узининг иктисодий сиесатини амалга ошириш чоғида пулнинг таркибий такчиллигини барқараф қилишга интиломоғи керак. Бу дегани пулга талаб ва таклиф мувозанати урнатилиш керакки муамалага кам хам қерагидан ортиқча хам пул массаси чиқарилишига йул қуймаслиғи керак. Бунга 1 дан қушимча пул эмиссии усуллари билан эмас балки моддий сохаларни айниса соат ва қушимча қишлоқ хужалигини ривожлантриш сиесатини аниқ дастурини ишлаб чиқиш керак. 2 дан юқори унумли меҳнатни рағбатлантиришни қучайтириш керак (солиқни қамайтириш, зарур қолларда субсидияларни ажратиш, турли имтиезлар бериш, чет – элга қиқишни таъминлаш ва бошқалар). 3 дан ишлаб танилган даромадларни тасарруф этишда реал эркинлик бериш; 4 дан норентабел қорхоналарни синациялаш ва тугатш тадбирларини қучайтириш йули билан эришмоқ керак. 5 дан ишлаб чиқариш соҳаси ва сармоя муомаласи соҳасининг рақобатлашиб ишлашини ташкил этиш керак, сармоя эғаси геғемон булиб қолмаслиғи керак. 6 дан қилма-қил солиқ имтиезларини тугатиш сиесати юргизмаслиғи керак. Ана шу тадбирлар амалга ошса иктисодиетнинг пулга булган талаби барқарорлашади, миллат ва унинг айрим қуқоролари реал даромади ошади, умуман қамиятда ақоли тук

фаровон яшаш имкониятига эга булади. Хамда давлатнинг жахон мамлакатлари уртасидаги обруси ортиб боради.

3-маъруза: Пулнинг айланиши ва унинг таркиби.

РЕЖА:

1. Товар айланиши пул айланишининг асоси.
2. Пул массаси айланиш тезлиги.
3. Пул муомаласи конуни.

Таянч иборалар. Товархужалиги, пул муомаласи, пул айланиши, пул массаси, нарх, нақд пул, нақд пулсиз, ижтимоий махсулот, даромад, банк, квари пул, пул агрегати.

Утган маърузалардан маълум булдики пул товар хужалиги махсули экан товар хужалигининг ривожланиши билан пул муомаласида ҳам ктта узгаришлар ҳам содир булади. Пул муомаласини устириш, пулларни айрибошлаш, буш турган пулларни кредит оркали харакатга келтириш, пулнинг айланишининг тезлаштириш, пулнинг айланиш устидан назорат килиш каби иксодий алокалар юзага келади. Демак, пул доимо харакатда булади, у кенгайтирилган такрор ишлаб чикаришга хизмат килади. Жамиятдаги пулнинг айланиш моддий айланишни яъни яратилган махсулотлар ва хизматлар харакатини билдиради. Пулнинг айланиши билан моддий айланиш уртасидаги нисбатни куйидагича куринишда ифодалаш мумкин.

$$ПМ*ПО=Н*МХ$$

Бу ерда:

1. $ПМ$ пул массаси.
2. $ПО$ пул айланиш тезлиги.
3. $Н$ нарх даражаси.
4. $МХ$ = яратилган махсулот ва бажарилган хизматлар микдори.

Товарларни соти ва сотиб олиш, хизмат хакларини тулаш, турли мажбуриятларни бажариш жараенида вужудга келадиган узаро пул ва нақд пулсиз хисоб китоблар йигиндиси пул харакатини ташкил килади. Буни куйидаги формула оркали ифодалаш мумкин:

$$ПО=НПКХК+НПХК$$

Бу ерда:

1. $ПО$ пул айланиш.

2. *НПКХК* нақд пул куланилаган ҳисоб китоблар.

3. *НПХК* нақд пулсиз ҳисоб китоблар.

Шуни ҳам айтиш керакки айрим ҳолларда товар муомаласида ташқари ҳам пул муносабатлари ва ҳисоб китоблар содир бўлади. Улар қуйидаги ҳолларда содир бўлади:

- ижтимоий маҳсулотни яратиш тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараенларида;
- корхона ва ташкилотлар пул дароматларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараенларида;
- банк муассасалари, аҳоли ва хужаликлар урасидаги кредит муносабатларда;
- кишлок хужалик тармоқларини молиялаштириш ва давлат сугурта муассасалари фаолияти билан боғлиқ бўлган муносабатларда;
- аҳолининг бир-бирлари билан бўладиган узаро туловларида;

Пул билан боғлиқ муносабатларининг ичида энг асосий товар моддий бойликларни айрибошлаш ҳисобланади, сабаби у бошқа пул муносабатларини вужудга келишига замин яратади. Масалан: иш ҳақини тулаш, банк кредитларини қайтариш, давлатига бюджетига ажратмалар ажратиш каби унлаб пул муносабатлари товар айрибошлашдан сунг амалга ошади.

Пул айланиш узининг ҳаракат доирасида бир неча қуринишларда бўлади. Пул айланиш пулсиз муносабатларнинг турига қараб иккига бўлинади:

1. Товар моддий бойликларининг айрибошлаш жараенидаги пул айланиш;
2. Товар ҳаракатига эга бўлмаган пулли ҳисоб китобларини амалга ошириш жараенида содир бўладиган пул айланиш;

Тулов усулларига қараб ҳам пул ҳаракати 2 га бўлинади.

1. Нақд пулли пул айланиш;

2. Нақд пулсиз пул айланиш;

Иштирокчиларнинг жойлашувига қараб пул айланиш:

1. Шаҳар (туман) ичидаги пул айланиш;

2. Шаҳарлараро пул айланишларга бўлинади.

Пул айланишнинг турлари доимий равишда узаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлади. Пул айланиш актив ва пассив бўлиш мумкин. Тулов жараенларида бевосита иштирок этган ҳаракатдаги пул массаси актив пул айланиш деб юритилади. Маълум пул массаси жуда қисқа вақт давомида, вақтинча муомалада иштирок этади. Корхона ва муассасаларнинг аҳолининг жамғармаларининг ҳаркти бўйича бунга мисол бўлади ва улар пассив пул айланиш деб аталади.

Пул агрегати деб жамгарилаётган ва харид қобилиятини ҳамма вақт сакловчи барча пул воситаларига айтилади. Бунга нақд пуллар, маълум муддатга еки муддатсиз банкка қўйилган пуллар вексел сертификатлар акция қозғалари ва булар қиради. Пул агрегатларининг сони мамлакатда иқтисодийнинг аҳолига қараб турли бўлади. Мамлакатимизда яқин вақтларгача пул агрегatlари ҳисоб билан эмас ва молия-кредит муассасаларининг амалий фаолиятида улардан фойдаланилмас эди. Аҳолиқчилар ҳам пул агрегatlари билан таниш эмас эди. Сабаби пул назариясига қура нақд ва қвазипулларни бирлаштириб бўлмайди деган тушунча бор эди, вақоланки: пул бозори инвестиция бозори ва қимматбаҳо қозғалар бозорини бир – биридан ажратиб бўлмайди, улар бир-бирлари қамбар-қас боғлиқ сабабли пул агрегати деган тушунча анализига қенгроқ сингиб бормоқда. Бозор иқтисодийнинг энг муҳим унумдорларидан (элемент) бири пул агрегatlарини бошқаришидир. Ривожланган мамлакатларда пул агрегatlарини бошқариш асосан Марказий банқлар қиммасига юқлатилган, шу жумладан бизнинг мамлакатда ҳам пул агрегatlарини бошқаришда Марказий банқ томонидан қўйидаги пул кредит сиесатидан фойдаланилади:

1. Дискант (қоиз) сиесати. Дискант деганда векселларни ҳисобга олиш нарх қегирмалари, қегирма қоизлари тушунилади. Дискант сиесатини амалга ошириш натижасида марказий банқ ҳисоб-қитоб қоизларини пулга бўлган талаб ва тақлифига қараб ошириш ва тушириш сиесатини олиб боради.

2. Оқик бозордаги операциялар сиесати. Марказий банқ тижорат банқларидан қимматбаҳо қозғаларини сотиб олиш еки уларга давлатнинг қимматбаҳо қозғаларни сотиш орқали пул талаби ва тақлифига ҳамда пул массасига таъсир этади. Республикамизда пул массасининг қўйидаги тарқибни қабул қилинган.

МО-муамаладаги нақд пул миқдори .

$M1 = MO + \text{тегишли ҳисоб} - \text{қитоб варақаларидаги пул қолдиқлари} + \text{маҳаллий бюджетлар маблаглари} + \text{бюджет, жамоа ва бошқа ташкилотларининг маблаглари.}$

$M2 = M1 + \text{жамгарма банқлар(ҳалқ банқлари) муддатли омонатлар.}$

$M3 = M2 + \text{қикарилатган сертификатлардан аниқ мақсадли заём аблигациялари} + \text{давлат заём аблигациялари} + \text{ҳазина мажбуриятлари.}$ Пул массаси тарқибий қисмларига қвази пуллар (лотинча уқшаш) ни ҳам қиритиш мумкин. Қвази – пуллар тугри маънода пул бўлмасада, ликвид ативлар яъни қийматини йуқотма осонгина пулга айлантиса бўладиган ақавлар ҳисобланади. Қимматбаҳо металлар, қимматбаҳо тошлар санъат асарлари пул билан бир ҳил даражада туради. Бинолар, уқуналар

машиналар ва бошкалар ликвидитлиги камрок одатда бойликларнинг бу тоифаси «музлатилган» деб аталувчи активларга киради.

Пулнинг микдори иктисодиётнинг муомала маблаглари ва тулов маблагларига булган хакикий эҳтиёжларига мувофиқ булган тақдирда пул умумий эквивалент ролини нормал бажара олади. Бозор иктисодиёти шароитида муомала учун зарур булган пул микдори қандай аниқланади. Муомала учун зарур булган пулнинг микдори муомалада булган товарлар умумий баҳосининг пул айланиши тезлигига бўлинган суммаси билан белгиланади. Пул муомласини тартибга тартибга солиб туриш давлатнинг асосий иктисодий вазифалардан бир ҳисобланади. Маълумки муомалада булган товарлар массасининг суммаси қанчалик катта бўлса муомала учун шунчалик куп пул массаси керак бўлади. Айни вақтда пул қанчалик тез айланса, муомала учун шунчалик кам микдорда пул талаб қилинади ва аксинча муомала учун зарур булган куп миктордаги. Уч омилга боғлиқ: Булар

1. Товар микдори (ТМ)
2. Товар баҳоси (ТБ)
3. Пул айланишининг тезлиги (ПАТ)

Бу боғлиқни формулага қолдирсак, унинг қурилиши қуйдагича бўлади:

$$ПМ = \frac{ТМ * ТБ}{ПАТ};$$

Ривожланган мамлакатларда муомала учун зарур булган пул микдорининг (ПМ) тулиқ формуласи қуйдагича бўлади:

$$ПМ = \frac{ТМ * ТБ - Кр + Тл}{ПАТ_{\text{еки}} ПО};$$

Бу ерда Кр – кредитга сотилган товарлар баҳосининг суммаси; Тл – муддати келган туловлар суммаси. Биз юқорида пул қанчалик тез айланса муомала учун шунчалик кам микдорда пул талаб қилинади ва аксинча ҳам айтган эдик. Бу пул муаммоси қонуни деб айтилади. Муомала учун яна бир формула борки, у муайян даврда муомалага зарур булган пул микдорини туларок аниқлашга ёрдам беради.

$$ЗПМ = \frac{НП - Кр + МПТ - ЗП - ЮТ + ПР}{ПО}$$

Бу ерда:

1. ЗПМ – муайян даврда муомалага зарур булган пул микдори;
2. НП – нақд пулга сотиладиган товарлар баҳосининг умумий суммаси;
3. Кр - кредитга сотиладиган товарлар баҳосининг суммаси;
4. МПТ – нақд пул билан туланадиган, муддати келган мажбурий пул туловлари суммаси;
5. ЗП - заёмлар учун туловлари суммаси;
6. ЮТ – турли ютуқлар учун туловлари суммаси;

7. ПР – хужаликлар ва аҳоли кулидаги нақд пул захиралари суммаси;

8. ПО – муайян даврдаги пул бирлигининг айланиш сони;

Керагидан ортикча пул чиқариш баҳоларининг кутарилишига олиб келая, кам ул чиқариш тарланинг стилмай қилишига сабаб булади.

Демак, товарла умумий баҳосининг суммаси билан муомаладаги пулнинг миқдори уртасида мувофиқлик бўлишига эришиши – мамлакат иқтисодий барталоор ривожлантиришнинг муҳим шартларидан биридир.

1. Банклардан иш хақи ва бошқа турли хил мақсадларга берилган нақд пуллар муомалада бўлиб яна савдо тушуми бошқа йуналишлар орқали маълум даври ичида банкка қайтиб келади. Уни пул муомалада бўлиш даври деб аталади. Пулнинг айланиши тезлиги эса унинг неча марта олди-сотдидаги воситачилик қилганлиги билдиради. Маълум давр (чорак, ярим йил, йил) кунларининг пул муомалада иштирок этган кунларига бўлган нисбати шу даврдаги пулнинг айланиш тезлигини ифодалайди. Масалан пулнинг айланиш даври 15 кунни ташкил этса, у чоракдаги айланиши тезлиги ($90 \cdot 15 = 6$) 6 мартани ташкил этади. Шу давр мобайнида муомалага 60 млн. сумлик товар маҳсулотлари чиқарилган бўлса ($60 \cdot 6 = 10$) 10 млн. сумлик муомалага товар маҳсулотларидан ярими нақд пулсиз ҳисоб-китоблар орқали сотилса унда муомалага ҳаммаси бўлиб 5 млн. сумлик нақд пул чиқарилади. Демак бундан шундай ҳулоса қилиб чиқадики пул қанчалик тез айланиб турса пулга талаб шунчалик қамаяди.

Назорат учун саволлар.

1. Пул айланиши деганда нимани тушунаси?
2. Пул айланиши узининг ҳаракат доирасида неча қурилишда булади?
3. Пул агрегати нима?
4. Пул агрегати қандай бошқарилади?
5. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай аниқланади?
6. Товар муомаласидан ташқари пул муносабатлари ва ҳисоб қитоблар қайси ҳолларда содир булади?
7. Пул айланиш узининг ҳаракат доирасида неча қурилишда булади?
8. Пул айланиши тулов усулига қараб қандай турларга бўлинади?
9. Пул айланиш иштирокчиларнинг жойлашувига қура қандай пулларга ажратилади?

10. Муомалага керагидан ортикча пул чиқариш қандай салбий оқибатларга олиб келади?

4 -маъруза: Накд пулли ва нақд пулсиз ҳисоб китоблар.

Режа:

1. Накд пулсиз оборотни таркиби.
2. Накд пулсиз ҳисоб китобларни шакллари.
3. Накд пулли оборотни хусусиятлари.

Таянч ибора. Накд пулсиз оборот, ссуда, бюджет, инвестиция, чек, акцепт, туловталабномаси аккредитив, тулов топширикномаси, инкасса, лимит.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда корхона ва ташкалотлар томонидан товар айрибошлаш хизматлар курсатиш ва товарсиз операциялар бўйича бир-бирига булган талаб ва мажбуриятларни нақд пул ишлатмасдан пул маблағларини ҳисоб-китоб рақамига утқизиш орқали амалга оширилиши тушунилади. Сoddарок атганда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бу нақд пул иштирокисиз сотувчи ва сотиб олувчининг ҳисоб-китоб рақамларида езув орқали амалга ошириладиган ҳисоб-китобидир. Уни жорий этишдан асосий мақсад нақд пул тақсимлигига барҳам беришдир. Иқтисодиёт ривожланиб борган сари пул айланишда ва муомалада пулсиз ҳисоб-китобларнинг ҳиссаси доимо ортиб боради. Накд пулсиз ҳисоб-китобларнинг жорий этиш заруриятини келтириб чиқариувчи бир қатор сабаблар бор, булар.

1. Жами мил. Шахс ва миллий даромат ҳажмининг ортиб бориши;
2. Саонат ва кишлок хужалиги ишлаб чиқариш ҳажмининг усиши;
3. Товар обарот ҳажмининг усиши;
4. Баени кредитининг айрибошлаш жараенидаги ролини усиши;
5. Иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда ва ҳисоб китобларда электрон ҳисоблаш техникаси ва компютерлардан фойдаланишнинг усиб борганлиги ва ҳақозолар.

Ҳозирги кунда пул айланишининг асосий қисмида одамзоддан ортиги нақд пул иштироксиз ҳисоблардан ҳисобларга утқизиш орқали амалга оширилади.

Нақд пулсиз пул ҳаракати ҳажмининг доимий усиб бориши халқ хужалигид а жуда катта аҳамиятга эга. Унинг аҳамияти шундаки:

1. Халқ хужалигида нақд пулга булган эҳтиёж кескин камаяди.

2. Узаро ҳисоб китобларни амалга ошириш учун сарфланадиган муамала ҳаракатларида тежалади.
3. Пул маблағларининг хавфсизлиги таъминланади.
4. Хужаликлар уртасидаги алоқаларни мустаҳкамлайди, товар ва пул маблағларини ҳаракатларини тезлаштиради.
5. Солик тизими фаолиятини яхшилашга ердам беради.

Фирма (корхона), ташкилот ва муассасалар уртасида амалга ошириладиган нақд пулсиз ҳисоб китоблар уларнинг максоди, объекти (макони) тулов усулига қараб бир неча турларга бўлинади.

1. Ҳисоб китоб объекти еки туловнинг қандай мақсадга қаратилганлигига қараб:
 - А) товар ва хизматлар учун ҳисоб китоблар.
 - Б) товарсиз операцилар.
2. Ҳисоб китобларни утказиш жойига қараб:
 - А) бир ҳудуда амалга ошириладиган ҳисоб китоблар.
 - Б) ҳудудлараро ҳисоб китоблар.
 - В) мамлакатлараро ҳисоб китоблар.
3. Туловни амалга ошириш усулларига қараб:
 - А) қафолатланган еки қафолатланмаган ҳисоб китоблар.
 - Б) узаро қарзлардан кечикиши орқали бўладиган ҳисоб китоблар.
 - В) тулов кечиктириладиган ҳисоб китоблар.
4. Маҳсулотни сотиш усулига қараб:
 - А) сотувчи билан сотиб олувчи уртасидаги тугридан-тугри ҳисоб китоблар.
 - Б) транзит операциялари орқали амалга ошириладиган ҳисоб китоблар.

Маълумки нақд пулсиз ҳисоб китобларни ташкил этиш ва амалга ошириш ишларини банк олиб боради. Уларнинг вазифалари бу борада ҳар хилдир. Махсус банклар халқ ҳужалиги тармоқлари корхоналарга ҳисоб китоб хизмати курсатади. Марказий банк бу ҳисоб китобларни юритиш бўйича тартиб қоидаларни ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилиши устидан назорат юргизади.

Корхона ва ташкилотларнинг аризаларига биноан махсус банклар уларга нақд пулсиз ҳисоб китоблар операцияларини амалга ошириш учун:

1. Ҳисоб китоб раками.
 2. Жорий раками.
 3. Ссуд раками.
 4. Бюжет раками ва бошқа ракам очади .
- Бу ракамлардан қайси бирининг очилиши:

1. Хужалик ва ташкилотларнинг фаолияти турига.
2. Молиялаштириш манбайига.
3. Фойдаланиш максадига инвестиция сарфланган ва бошқаларга қараб белгиланади.

Хисоб – китоб рақамлари ҳуқуқий жиҳатдан мустақил балансга ва уз айланма маблағларига эга бўлган ҳужалик ҳисоби асосида иш юритадиган корхона ва ташкилотларга очилади. Ҳуқуқий жиҳатидан мустақил бўлмаган ташкилотлар ва муассасаларга жорий рақамлар очилади.

Бюджет кассасини ижро этиш операцияларини бажариш, туловларнинг тушуми ва харажатларини акс этириш учун бюджет рақамлари очилади. Корхона ва ташкилотлар банк муассасаларида уз рақамларини очиш учун қуйидаги ҳужжатларни топширишлари керак:

2. Рақам очиш тугрисидаги аризаю.
3. Корхона еки ташкилот ташкил қилинганлиги тугрисида юқори ташкилотларнинг қароридан қучирма.
4. Корхона еки ташкилот низомининг нусхаси.
5. Имзолар намунаси ва рағзли муҳри туширилган иккита махсус қаточка.

Бу ҳужжатлар банкга топширилгандан сунг уни тугрилигини банк бошқарувчиси қуриб қикади ва бош бухгалтерга рақам очиш мумкинлиги тугрисида қурсатма беради. Амалиетда нақд пулсиз ҳисоб - қитобларнинг қуйидаги шакллари қулланилади:

1. Акцент шакли.
2. Тулов топширикномалари билан ҳисоб-қитоблар.
3. Акредит шакли .
4. Чеклар билан ҳисоб-қитоблар.
5. Узаро тулов ва мажбуриятларни қечишасосидаги ҳисоб-қитоблар.
6. Режали туловлар ва бошқалар.

1. Акцепт – бу тулашга роғилик деган бўлибтуловчи корхона томонидан тулов талабномаси тулаш учун қабул қилинганлигини билдиради.

Маълум қилиш шартига қараб акцент ижобий еки салбий бўлади. Ижобий акцептда туловчининг роғилиги ёзма рағишда билдирилади. Салбий акцептда туловчининг туловларини амалга оиришга роғилиги суқут сақлаш орқали билдирилади,яъни акцент муғдати ичида туловчи корхона акцептдан бош тортмаса, езам рағишда роғилик билдирмаса банк томонидан туловлар амалга оширилади. Амалиетда акцепт шакли нақд пулсиз ҳисоб-қитобларнинг 45 – 50 % ни ташкил этади. Бундай ҳисоб-қитобларга қупрок қамунал ва маиший хизматлар, телефон, газ, сув, эдлектр, иссиқлик энергияси учун туловлар қиради.

2. Тулов топширикномалари билан ҳисоб-китоблар шакли асосан маҳаллий ҳудудларда товарларни жунатишда қулланилади.

Пулни туловчи банк муассасасига белгиланган муддатдаги суммани ўз шчетига товар сотувчи еки бу корхонанинг банкдаги шчетига ўтказиш тугрисидаги топширикномани тақдим этади. Сотиб оловчи товарни олганадан сўнг кейинги иш қунигача кечиктирмасдан тулов топширигини банк муассасасига топшириши керак. Ҳар бир кечиккан қуни ўчун 0.04 % товар суммасига нисбатан миқдорида жарима туланади.

3. Чек – бу товар олиш ўчун кассага пул ўрнига бериладиган ҳужжатдир. Пулсиз ҳисоб-китобларнинг будай шаклида банк корхона ва ташкилотларга чек дафтарчасини езиб беради. Демак чек корхона ва ташкилотларнинг банкида пул бўлигидан далолат берувчи ишонч қоғози.

Пул ҳаракати банкдан бошланади. Нақд пул банкдан чиққач, корхона фирма, ташкилот ва муассасаларнинг кассасига ва ўндан аҳоли қулига ўтади. Олди сотди жарағи ва тулов мажбуриятлари бажарилганча яна банкка қайтади, албатта ҳаммаси эмас. Нақд пул қулланиладиган пул айланиш қуйидаги субъектлар ўртасида бўладиган пул ҳисобларида намоён бўлади:

1. Давлат ва корхона, ташкилотлар, муассасалар ўртасида (иш ҳақи, муқофотлар бериш, товарлар сотиб олиш, хизматлар қурсатиш ўчун туловлар).
2. Давлат ва аҳоли ўртасида (пенсия, стипендия, нафақа, ютуқли пуллар тулаш, бюджетга турли туловлар, солиқлар ва бошқалар).
3. Кредит тизими билан аҳоли ўртасида (Қарз олиш ва қайтариш, жамғарма қуйиш ва уни олиш ва бошқалар).

Пул доимо айланишда ҳаракатда экан муомалада нақд пул массаси (миқдори) вужудга келади. Муомаладаги нақд пул массаси деганда маълум бир вақтда муомалада мавжуд бўлган нақд пулларнинг йиғиндиси тушунилади. У қуйидагилардан ташкил топади:

1. Иш юритувчи барча субъектлар ҳамда жамоа ташкилотларининг касса қолдиқлари.
2. Барча банкларнинг кассаларидаги нақд пул қолдиқлари.
3. Аҳоли қулидаги нақд пуллар.

Маълумки муомаладаги нақд пуллар ва уларнинг қолдиқлари лимид билан чегараланади. Лимиддан ортиқча пул қолдиқлари банкларга топширилади. Банклар эса бу ортиқча нақд пул маблағларини резерв фондига ўтказишади. Муомаладаги нақд пул массасининг аҳоли қулида қолган қисмини ҳисоблаш ва тартибга солиш ниҳоятда қийин жарағидир, сабаби аҳоли уни хоҳлаган вақтда ишлатиши мумкин. Бўндан ташқари муомалада нақд пул массасига таъсир этувчи омиллар мавжуд. Аҳоли

кулидаги нақд пул массасига аҳолининг истъеомол товарларига булган товарининг кондирш даражаси, вақтинча буш турган жамгармаларнинг банк айланмасига жалб этиш даражаси таъсир курсатади. Араг муайян худудда аҳоли истъеомолини кондирш учун товар ва хизматлар етишмаса пул массаси бошка жойга «Окиб» кетади. Бу «Окиб» юриш бозор иктисодиетига утиши даврида барча мамлакатлар шароитида пул кадрсизланишини жиловлаш максатида мамлакатимизда узига хос пул кредит сиесати утказилмокда, бунинг маъноси нақд пуллар факат иш хаки ва унга тенглаштирилган маблағларни (нафака, пенсия, стипендия) бериш учун ишлатилмокда. Аммо иш хакига натура формасида махсулотлар бериш хам йук эмас.

Бозор иктисодиетига утиш шароитида хужаликларда нақд пул айланишини ташкил этишни куйидаги тамоиллари мавжуд:

1. Барча иш юритувчи субъектлар (корхона, фирма, ташкилот ва муассасалар) узларининг пул маблағларини банклардаги хисоб китоб ракамларида саклашлари шарт. Агар шунда, пул маблағларида тезкорлик билан фойдаланишга бошка иш юритувчиларнинг пакд пулга булган талабининг кондирилишига эришилади. Бундан ташкари, мамлакатда пул харакатининг тезлашувига эришилади ва халк хужалигига микиесида хужаликлараро тулов интизоми мустахкамланади.
2. Хужаликлараро нақд пул айланиши ва нақд пулсиз хисоб-китоб шартлари махсус кон ва коидалар билан катъий чегараланган.
3. Нақд пул маблағлари банклар томонидан хужаликларга маълум мақсадлар учун берилади ва уларни амалга ошириш учун ишлатилади.

Хужаликларда кассанинг крим ва чиким операциялари харакдаги коидаларга риоя килинган холда аниқ равшан ва уз вақтида амалга оширилиши шартдир.

Назорат учун саволлар.

1. Нақд пулсиз оборот нима?
2. Нақд пулсиз хисоблашувларни кандай турларини биласиз.
3. Нақд пулсиз хисоблашувларни иктисодиетга кандай таъсири бор?
4. Тулов талабномаси билан хисоблашувларни иктисодиетга кандай таъсири бор.
5. Чек билан хисоблашувлар кандай амалга оширилади?

6. Накд пулсиз хисоб китобларни ташкил этиш ва амалга ошириш ишларини ким амалга оширади?
7. Хисоб-китоб ва жорий счетлар кимлар учун очилади?
8. Корхона ва ташкилотлар банкларда уз счетларини очиш учун кандай хужжатларни топширишлари керак?
9. Накд пулсиз хисоб-китобларни ташкил этишда кандай тамойилларга амал килинади?

5-маъруза: Пул бозори.

Режа:

1. Пул бозори – молия бозорининг таркибий кисми сифатида.
2. Киска муддатли хазина мажбуриятлари еки хазина векселлари.
3. Пул бозорига доир операцияларни ташкил этиш.
4. Узбекистон Республикасида пул бозорининг шаклланиши ва уни такомиллаштиришнинг асосий йуналишлари.

Таянч ибора. Пул, эквивалент, пулга талаб, пул таклифи, пул бозори, молия бозори, сармоя, кимматли коғозлар, вексел, утказма вексел, инвестор, облигация, акция, дивидент.

Бозор иктисодиети мавжуд экан уни пул бозорсиз тасаввур этиб булмай. Маълумки пул бор экан уни карзга олиш еки карзга бериш табиий хол хисобланади, бундан ташкари фойда олиш мақсадида пулни валюта сифатида бошка давлат пул бирлигига айрибошлаш кенг ривожланган булади. Демак, хозирги бозор иктисодиетида карзга пул олиш одатдаги иктисодий воқеага айланган. Масалан: фирмалар ускуналар, машина, хом ашё, екилги сотиб олиш, иш хаки тулаш учун, фермерлар уруглик, угит ва техника сотиб олиш учун, давлат уз сарфини коплаш учун, жисмоний шахслар кушимча даромат олиш учун карз оладилар ехуд пул сотиб оладилар. Бундан хулоса шуки пулга талаб бор.

Айник вақтида бошка юридик ва жисмоний шахсларда ортикча пул захираси мавжуд булади, бундан хулоса пуо таклифи бор. Пулга талаб ва пул таклифи пул бозори мавжудлигининг асоси хисобланади. Агар оддий хулоса килинса, пул бозори билан кредит муносаблатлари уртасида ухшашлик бордай туюлади, аслида ундай эмас, улар уртасида катта фарк бор. Агар пул бозорида барча субъекитларнинг узларига тегишли пул маблағлари иштирок этса, кредит узга мулки булган пулни карзга олиб, ишлатиш борасидаги муносаблатларни англатади. Пул бозори билан кредитнинг умумийлиги шундаки, уларнинг хар иккаласида хам пул маблағлари юзасидан буладиган муносаблатлар етади, уларнинг фарки эса пул маблағларини жамлаш ва ишлатиш усулининг хар хил булиши билан характерланади. Пул бозорида пул эгасиуз мулки булган пул ресурсларини хоҳлаган вақтда, хеч бир харажатсиз ишлатиши мумкин. Мавзунинг 1-саволи пул бозори-молия бозорининг таркибий кисми

сифатида деб аталган. Бунинг сабаби пул бозорисиз тулик маънодаги молия бозорини тасаввур этиб булмайди. Чунки мамлакатнинг молия бозори пул бозори, кимматли коғозлар бозори ва сармоялар бозоридан ташкил топади.

Пул бозори ҳам, кимматли коғозлар бозори ҳам, сармоялар бозори ҳам расмий ва норасмий равишда фаолият курсатади. Расмий бозорлар конун доирасида амал килса, норасмий бозорлар инфляция жараенлари давом этиб товар – пул муносабатлари бузилган даврларда конундан ташкари фаолият курсатади.

Молия бозори иштирокчилари мулк эгаси сифатида уз бойлигидан узлари билганларича фойдаланишлари мумкин, шу сабабли улар пул юзасидан эркин муносабат асосида битимга келадилар. Молия бозорида пулга кимматбаҳо коғозлар – облигация ва акциялар сотиб олинади. Молия бозорида вексель ва сертификат каби хужжатлар ҳам пул сингари муомалада булади, улар ҳам олди-сотди килинади. Молия бозори амалиётда расмий равишда тижорат банклари, сугурта, инвестиция, молия компанентлари, фойд биржалар, аукционлар оркали фаолият курсатади. Молия бозоридаги операциялар махсус воситачилар димрлар, брокер фирмалар оркали амалга оширилади.

Молия бозорининг энг ахамиятли жойи шундаки, у аҳоли кулидаги улик, харакатсиз пулни жонли, даромат келтирувчи пулга айлантради. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, молия бозори миллий ва халқаро хужалик доирасида пул маблағлари эркин харакатининг махсус шакли ҳисобланади.

Энди бевосита пул бозорининг узига қайталиқ. Жаҳон пул бозори амлиетидан маълумки қиска муддатли ҳазина мажбурятлари еки ҳазина веселлари (улар ҳазина билетлари ҳам аталади) пул бозорининг асосий харакатлантирувчи воситаларидан бири ҳисобланади.

Вексель – немисча айирбош сузиданолиган булиб, муайян микдордаги қарзга олинган пулни белгиланган муддатда қатъий тулаш мажбурияти юкланган, конун билан тасдиқланган ҳолатда тулдириб расмийлаштирилган қарздорлик хужжатиدير. Уларни хар қандай тулашга лаекатли қорхона чиқариш ҳуқуқига эга. Веселни сотиш, қредит сифатида бериш ва аниқ олди-сотди битимида тулов воситаси сифатида ишлатиш мумкин. Векселлар асосан қиска муддатга (бир йилгача) берилади, унинг оддий ва утқазма турлари мавжуд. Ҳазина векселлари инвесторларни жуда қизиқтиради, чунки улар ишончли, ликвидли ва даромадлари қафолатланган. Одатда янги чиқрилган векселлар дастлаб қим ошди савдосида (аукционда) сотилади, буерда сотувчи сифатида молия муассасининг узи, харидорлар сифатида эса махсус диллерлар, банқлар ишлаб чиқариш тузилмалари иштирок этади. Ҳазина векселлари буйича

туланадиган фоизлар дисконт (хисобга олиш) шаклида туланади. Масалан: агар хазина билетининг номинал киймати 100 сум булса, очик савдода у 96 сумлик дисконт нархида сотилади. Аншу арк унинг дароматлилигини белгилайди. Векел буйича даромат куйидаги формула буйича хисобланади:

$$[(100-\text{нарх}):\text{нарх}]*[360*100:\text{кайтариш муддати}].$$

Бизнинг мисолимизда, агар катариш муддатигача колган 94 кун булса, даромат куйидагини ташкил килади:

$$[(100-96):96]*[360*100:94]=16,0 \%$$

Хазина векселлари энг киска муддатли давлат когози булганлиги учун, одатда улар буйича фоизлар узок муддатли ва урта муддатли когозларникига нисбатан паст булади. Хазина векселлари – давлат учун энг малол келадиган карз мажбуриятлари хисобланади. Бунга сабаб шуки, киска муддат мобайнида уларнинг эгалари куплаб микдордаги векселларни кайтаришлари мумкин. Купинча, карз мажбуриятларининг ушбу хили буйича карздорлик давлат карзининг асосий кисмини ташкил килади. Хазина билетларининг такомиллаштирилган тури – жамгарма облигацияларидир. Улар облигация эгаси номига кайд килинади ва уларни сотиб булмайди, шунинг учун уларни “Бозордан ташкари” деб аташади. Уларни факат айрим шахслар ва баъзи инвестиция фоизлари чекланган микдорда сотиб олиши мумкин. Уларнинг ёзилган кийматини облигация эгаси истаган пайтида кайтариб олиши мумкин, бу эса уларни юкори ликвидли килади. Жамгарма облигациялари бир йилда бир марта чикарилади, уни иш хакидан ушлаб колиш йули билан ёки накд пулга харид килиш мумкин. Хазина векселлари билан буладиган операцияларни фьючерс битимларисиз тулик таввур этиш мумкин эмас. Фьючерс битимлари буйича операциянинг максади фоиз ставкалари узгаришидан чайков килиш ва бу ставкаларнинг узгариши билан боглик таваккалдан сакланишдир. Соддарок килиб айтилса фьючерс битими тузилганида кимматбахо когозлар нархи узгарса хам (маълум муддат утганидан кейин) шартномада курсатилган бахо буйича туланади.

Банк вексели – пул бозорининг навбатдаги воситаси хисобланади. У кенг таркалган булиб, келгусида маълум муддатда тулаш шarti билан товарга хак тулаш учун фирма ёзиб берадиган чекдан иборат. Бундай векселда “Акцептланган” деган банк белгиси булади, бу белги тулаш буйругини ифодалаб, чек топшириладиган банкка уз-уздан кафолат вазифасини утайди. Бундай вексель фирма билан яхши таниш булмаган, лекин банкка мутлок даражада ишонадиган хорижий мижозларга жуда кул келади. Банкларнинг вексель операциялари киска муддатли тижорат кредити билан бевосита боглик. Харидор товар хакини узи тулай олмаса, векселларни накд пулга айлантариш эхтиежи тугилади ва булиш вексель

операциялари ердамида бажарилади, яъни банк муддати келмаган векселни сотиб олади еки улар юзасидан пул ссудалари беради. Ссуда берилганида векселлар банк ихтиерига утади, ссуда кайтариб берилиши билан векселлар эгасига кайтарилади. Векселлар юзасидан берилган ссудалар муддатли (кайтариш муддати курсатилган) ва муддатсиз яъни онкол (банк томонидан исталган пайтда кайтариб олинадиган) хилларга булинади. Улар одатда 1 ойдан 3 ой муддатгача берилади.

Пул бозорининг яна бир унсури – депозит сертификати (банкнинг корздорлиги хакидаги хужжат) деб айтилади. ДС – кредит муассасаси булган банкнинг омонатчини депозит кредит муассасаларига саклаш учун жойлаштирилган пул маблағлари еки кимматли когозлар (банк жамгармаси) олиш хукукини тасдиқловчи, пул маблағларини депонентга утказилганлигини билдирувчи езма гувоҳномаси хисобланади. ДС нинг икки шакли мавжуд: талаб килиб олинадиган (сертификатни курсатиб маълум суммани олиш хукукини берадиган) ва муддатли (муддати тулганидан сунг туланадиган) сертификатларга булинади. ДС хам юкори ликвид хисобланади. Агар уларни обрули йирик банклар чикарган булса, улар муомала ва тулов воситаси сифатида пулнинг урнини босади. Аммо бу иктисодий юксалган, ривожланган мамлакатларда кенг таркалган.

Пул бозорини гапирганимизда сармояларбозорининг мазмунига тухтаб утиш фойдадан хли булмайди. Сармоялар бозори мамлакат учун мухим булган вазифа – йирик давлат муаммоларини хал килиш учун сармояларини туплаш ва уларни мақсадли йуналтиришга хизмат килади.

Сармоялар бозорининг асосий молиявий воситалари – карпарциялар ва махаллий ҳукумат облигациялари, акциялар, кафолат кредити, урта ва узок муддатли хазина мажбуриятлари, заемлар хисобланади.

Сармоялаш – кимматли когозлар бозоридаги ва умуман иктисодиётдаги куламини ифодалайдиган курсатгич. Сармоялар бозорида энг кенг таркалган кимматбаҳо когоз турларидан бири облигациялардир. Облигация – унинг эга пул маблағлари туланганлигини билдирадиган ва унга катъий белгиланган муддатда уз наминал кийматини коплаш мажбуриятини тасдиқлайдиган кимматли когоз. Облигацияни чикарган ташкилот (эмитент) пул карз олувчи ва сотиб олувчи (инвестор) карз берувчи яъни кредитор сифатида номаен булади.

Улар оддий ва ютукли, фоизли ва фоизсиз (мақсадли), эркин муомалада буладиган ва муомала доираси чекланган булиши мумкин.

Облигацияларнинг номинал (узига езилган) нархи, кайтариб олиш нархи ва бозор нархи булади.

Сармоялар бозорининг яна бир унсури – акциялар хисобланади. Акция – акционерлик жамияти чикарадиган ва унинг эгасига жамият

оладиган фойдадан дивидент тарикасида маълум мислорда даромат олиш ҳукукини берадиган қимматбаҳо қозғалди.

Акциядан фарқлироқ облигациялар фақат қарздорликни билдиради. Акциялар икки хил бўлади: оддий ва имтиёзли.

Оддий акция шундай акцияки, унга тегадиган дивидент фойдага қараб ҳар хил бўлади, унинг миқдори қатъий қанолатланмайди, аммо у эгасига акционер жамият йиғинида овоз бериб, унинг ишини ҳал этишда иштирок этиш ҳукукини беради. Оддий акцияда дивидентни олмай қолиш ҳавф-хатари ҳам мавжуд бўлади.

Имтиёзли акция шундай акцияки, унга тегадиган даромат қатъий қоиш шаклида олдиндан белгиланади ва албатта у берилади, жорий йилда тегамай қолган дароматни қелажакда олишни қанолатламайди, аммо у эгасига акционерлар йиғинида бериш ҳукукини таъминламайди.

Молия бозорида оддий акционерга нибатан имтиёзли акциялар қарздорлик бўлади. Акцияларда қурсатилган қиймат унинг номинал қиймати бўлади, аммо унинг бозор баҳоси ундан паст еки қаланд бўлиши мумкин. Бозор баҳоси бозор қурси деб аталади. бозор баҳоси қимматбаҳо қозғ қатировқаси деб аталади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам мустиқлик шарофати билан молия бозори ҳусусан пул бозори астасекин тарқиб топиб, ривожланиб бормокда. Давлат қиска муддатли облигациялари (ДҚМО) муомалага чиқарилиши натижасида қармоқлар бозорида энг юқори ликвидли, юз қоиш ишонли молия воситаси пайдо бўлди. ДҚМО инвесторлар учун ҳам, оддий фуқаролар учун ҳам анча фойдали ҳисобланади, сабаби, унинг қароматлари солиққа тартилмайди. Республикамизда уч ойлик қиска муддатли заем облигациялари бўйича биринчи савдолар 1996 йил 28 мартда бўлиб ўтди. Жамғарма облигациялари ва фьючерс битимлари Ўзбекистон қимматли қозғлар бозорида ҳали унча ривожланмаган.

Банк векселлари Ўзбекистонда анча қенг ривожланган. Республика банклари қимматли қозғлар эмиссиясининг умумий ҳажмида улар ноқоишга яқинни ташқил этади. Ҳозирги қунда республика тиқорат банкларининг деярли ярми векселлар чиқариш билан шугулланади. бу векселларнинг иқтисодиётдаги аҳамияти шундаки, уларнинг ҳар бир суми Республикани XIX асридаги узаро қарзларнинг 6 суммдан ортиқини ўзди. Агар депозит сертификатларига қелсак мақкур молиявий восита Ўзбекистонда эндиқина пайдо бўлмокда, республика тиқорат банклари қимматли қозғла умумий миқдорида улар 2% дан ошмайди (1997 йилга). Ўзбекистонда пул бозори ривожланаётганлиқига яна бир мисол 1996 йилдан бошлаб пулларнинг янги энг замонавий хилларидан бири — пластик қарточқалар муомалага чиқарилди. Унинг афзаллиқи шундаки унинг эгаси биринчидан, қарточқани қабул қилувчи банқлар ва банқ

булимларида нақд пул олиш, иккинчидан, хизматлар ва товарларга ҳақ тулашлари мумкин.

Шундай қилиб мустақил Ўзбекистон Республикасида ҳам молиявий бозор ва унинг унсурлари ривожланиб бормоқда.

6-мәруза: Пул тизими ва унинг таркиби.

1. Пул тизимининг таркибий қисмлари.
2. Биметализм.
3. Манометализм.
4. Республикада мустақил пул тизимини шаклланиши ва ривожланиши.

Таянч ибора. Товар, пул тизими, пул бирлиги, баҳо масштаби, эмиссия, пул массаси, электрон пул, биметализм, монометализм, кредит пул, чек.

Пул тугрисида умумий тушунчага эга бўлдиқ, пул бозори молия бозорининг ажралмас қисми эканлигини билиб олдик. Иқтисодий адабиётларда тугри ишловчи пул тизими даромад ва харажатлар айланма харақатига ҳаётли қуч бағишлайди деган ибора бор. Да ҳақиқат тугри ишловчи пул тизими мамлакат ер шарининг қаерида жойлашган бўлишидан қатъий назар, унинг бутун иқтисодиетини узида намоен этади. Самарали ишловчи пул тизими жамиятнинг барча имқониятларидан тула фойдаланишга ердам беради. Ва аксинча, еман ишловчи пул тизими ишлар, иш билан таъминлаш ва иқтисодиётдаги нарх-наво даражасининг қескин узғариб туришига асосий сабаба бўлиб, миллий пул бирлигининг харид қобилятини заифлаштиради. Шундай экан пул тизими нима деган савол тузилади. Пул тизими-турли мамлакатда тарихан вужудга қелган ва одатда қонун ҳужатлари билан мустаҳкамлаб қуйилган пул муомаласининг ташқилий шакллари ҳисобланади. Ҳозирги пул тизими XVI-XVII асрларда вужудга қелган. Ўзбекистон Республикаси эса 1992 йилдан бошлаб узининг мустақил миллий пул тизимига эга бўлди. Агар пул тизимини тавсифласак унинг энг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат эканлиги маълум бўлади:

1. Товарлар ва хизматлар нархларини ифадоловчи миллий пул бирлиги;
2. Нақд оборотда қонуний тулов воситаси вазифасини бажарувчи кредит ва қоз пуллар, майда тангалар тизими.

3.Пул эмиссияси тизими, конуний тарзда мустахкаланган яъни муомалага пул чиқаришнинг тартиби.

4.Пул муамоласи масалаларини тартибга солувчи муассасалар.

Демак тавсифдан хулоса шуки пул тизими киска маънода қуйидаги асосий унсурлари (элементлари) мавжуд:

1.Пул бирлиги.

2.Баҳо масштаби.

3.Пул турлари.

4.Эмиссия тизими.

5.Муомаладаги пул массасини

тартибга солувчи давлат муассасаси.

Энди буларнинг ҳар бирига қисқача тушунча бериб кетайлик.

Пул бирлиги-мамлакатдаги тулов воситаси бирлиги бўлиб, асосан товарлар қийматини улчаш ва муамола воситаси сифатида хизмат қилади. Ҳар бир мамлакатнинг ўз мустақил пул бирлиги бўлади, масалан, АКШда доллар, Буюк Британияда - фунт стерлинг, Германияда - марка, Японияда - иен ва бошқалар, Республикамизда сум пул бирлиги ваз. бажаради.

Баҳо масштаби - мамлакат пул бирлигининг олтин еки қумушдаги ифодаси. М:1 АКШ доллари 0,88 г олтин асосига, собиқ СССР рубли эса 0,98 г олтин асосига эга эди. Халқаро валюта фондининг Ямайкада бўлиб ўтган сессиясида 1976 йилдан бошлаб олтиннинг қатъий белгиланган жаҳон баҳоси бекор қилинди, аммо миллий валюталарнинг олтин захираси билан биевосита боғлиқлиги сақланиб қолади.

Пул турлари - қогоз пуллар (1,3,5,10,25,50,100,200) кредит пуллар (Давлат банки билетлари)

Тангалар - икки хил - никель ва бронзадан тайерланади қогоз пулларга эркин алмаштирилади.

Электрон пуллар.

Эмиссия тизими - бу муомалага банк билетлари, ҳазина билетлари, қогоз пуллар ва қимматбаҳо қогозларни чиқаришдир. Пул эмиссиясини давлатнинг Марказий (эмиссия) банклари амалга оширади. Қимматбаҳо қогозларни давлат, банклар, акционер жамиятлар чиқаради. Эмиссия чиқарувчи идора еки қорхона эмитент деб аталади.

Муомаладаги пул массасини тартибга солувчи давлат муассасаси бўлиб Марказий банк ҳисобланади.

Муомаладаги пул турларига қараб, вақт ўтиши билан пул муомаласининг икки тизими ажралиб чиқди.

1. металл тангаларнинг муомаладаги тизими.

2. кредит ва қогоз пуллар тизими.

Металл пуллар тизими ўз навбатида икки турга бўлинади.

1.Биметализм

2.Манометализм

Биметализм – бу пул тизимида мустакил унсур булиб, бунда икки метага: олтин ва кумушга конуний тартибда умумий эквивалент роли бириктириб куйилади. Бу металллардан эркин равишда тангалар зарб килинади ва улар муомалада эркин харакатда булади.

Тарихан Биметализмни 3 та куруниши мавжуд булган.

1. Параллел валюталар тизими. Бунда олтин ва кумуш тангалар уртасидаги нисбат бозор бахоларига мос равишда стихияли тарзда урнатилган.
2. Икки еклама валюталар тизими. Бунда олтин кумуш тангалар уртасидаги нисбат давлат томонидан белгилаб куйилди.
3. Оксокланувчи валюта тизими. Бунда олтин кумуш тангалар конуний тулов воситалари хисобланган булсаларда кумуш тангаларни зарб этиш епик тарзда, олтин тангаларни зарб этиш эса эркин холда амалга оширишган еки тадбир жоиз булса Биметализм узининг кумуш оегида оксакланиб колган.

2.Иккиеклама вамоталар тизими. Бунда олтин ва кумуш тангалар уртасидаги нисбат давлат томонидан белгилаб куйилган.

3."Оксокланувчи" валюта тизими. Бунда олтин ва кумуш тангалар конуний тулов воситалари булсада, кумуш тангалар епик холда, олтин валюталар (тангалар) эса очик холда зарб этилган.

Монометаллизм - бу хам пул тизимида мустакил элемент булиб, бунда битта металлга барча товар кийматини узиде акс этдирувчи умумий эквивалент роли бериледе. Бу металл албатта олтиндир.

Олтин менометаллизми биринчи марта XVIII асрнинг охириде юртимизде жорий этилган эде (1816 й).

Пул тузимлари хакиде гапирар эканмиз. Томас грехэм (XVI асрде яшаган ангиялик банкир) конуни хакиде фикр юритиш фойдадан холи булмаиди. Бу конуннинг мохияти шундаки саноат эндигина пайдо булиб ривожлана бошлаган даврданок пул "ёмон" ва "яхши" пулларга булинган. Бу конунга мувофик "ёмон" пуллар "яхши" пулларни четга суриб чикаради. Демак инфляция натижасиде муомалага кушимча пулларнинг чикарилиши "яхши" пулларнинг пинхоний (хуфия) иктисодиётга утиб кетишига, банк синфларига яшириб куйилишига, фукораларнинг кулиде тупланиб колишиде сабаб булде. Т. Грехэм конуни бугунги кунде хам уз ахамятини йукотгани йук. Айникса мустакилликка эришган давлатларде муомалага кушимча пулларнинг чикарилиши "яхши" ва "омон" пулларни пайдо булишига сабаб булде. Энде кредит ва когоз пуллар тизимининг тахлилига утамиз.

1929-1933 йиллардаги жахон иктисодий танглиги пул тизимларининг янги тури - кредит вакоғоз пуллар тизимининг шаклланишига асос булди. Бу тизимнинг таркибий элементлари куйдагилардан иборат:

1. Кредит пулларнинг устивор мавкеи;
2. Олтиннинг муомаладан чикиб кетиши, банклар карзининг олтин билан улчанишини бекор килиниши;
3. Давлат тамонидан тадбиркорлик соҳасини кенг кредитлаш мақсадида пул эмиссиялигини купайтирилиши;
4. Накд пулсиз ҳисоб-китоб ишларининг сезиларли даражада кенгайиши;
5. Пул муомаласини давлат тамонидан тартибланиши ва берилиши.

Маълумки, муомала жараёнидан ташқарида коғоз пуллар ҳеч қандай қимматга эга булмаган варақчалар булиб қолади. Пул босиш дасғохларидан чиқаётган банклар ҳали пул эмас. Улар оборотга чиқарилганидан кейингина том маънодаги пулга айланади.

У ёки бу мамлакатда ишчилар қучлари ривожлангани сайин муомаладаги коғоз пуллар тавари камайиб, улар урнига кредит пуллар эгаллай бошлайди.

Кредит пулларнинг уч асосий тури бор: вексиль, банк, ва чек. Вексил туғрисида аввалги маърузаларимизда тавсиф берган эдик.

Вексиллар нақд пул иштирокисиз узаро ҳисоб-китоблар йули билан қопланади деган эдик.

Унга қушимча тарзда айтиш мумкинки вексил муомаласининг ҳам уз чегараси бор.

1-дан, у товар обаротининг фақат бир қисмини, асосан улғуржи савдони қамраб олади;

2-дан, узаро ҳисоб-китоблар уртасидаги фарқ барибир нақд пул туланишни талаб қилади;

3-дан, вексиллар чекланган соҳаларда айланади;

4-дан, вексиллар айланиши унинг муддати билан чеклаб қуйилади.

Шу сабабли муомала чегараси банкнотлар ёрдамида бетараф этилади. Банкнотлар банк билетлари, марказий эмиссия банклари тамонидан чиқариладиган пул белгилари (асосан коғоз пуллар) булиб, улар товарлар массаси ва давлатнинг олтин захираси билан таъминланган бўлади.

(Ўзбекистон Республикасида 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, сум қийматида муомалага қақирилади). Аслида Банкнотлар коғоз пуллардан фарқ қилади. Коғоз пуллар муомалага ҳазинасидан чиқарилса, Банкнотлар тижорат банклари тамонидан чиқарилади, коғоз пуллар ҳеч нарса билан таъминланмаган бўлади. Ҳозирги вақтда Банкнотлар билан коғоз пуллар уртасидаги фарқлар йуқолиб бормокда.

Бозор иктисодиёти ривожланган мамлакатлардаги ҳисоб-китоб ишларида чеклар куп таркалган. Чек - махсус пул ҳужжати бўлиб, чекни имзолаган юридик ёки жисмоний шахснинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга утказиш ҳақида банкка берилган ёзма фармойишдир. Соддарок айтсак: чек - мижознинг (банкдаги ҳисоб эгасининг) банка унда курсатилган маблағни нақд пулда берилиши ёки бошқа бир курсатилган ҳисобга утказилиши тугрисидаги буйруғидир.

Чек турлари: муайян бир шахс номига ёзиб бериладиган чеклар, лимитланган ва лимитланмаган чеклар, кафолатланган ва кафолатланмаган чеклар.

Чеклар билан ҳақ тулаш айниқса мамлакатимизнинг ички тулов оборотида куп ривожланган, бироқ, улардан экспорт ва импорт, чет эл саёҳлиги бўйича ҳисоб-китоблар ҳамда носавда туловлари чоғида ташқи тулов оборотида ҳам фойдаланилади.

Гарб иктисодиётчилари келажакда Банкнот ва чеклар бутунлай йуқолиб кетади ҳамда улар урнини электрон банкларо трансакциялар эгаллайди деб айтишмоқда. Бу гапда жон бор. Бундай ҳолатда пул йуқолиб кетмайди, лекин у "қуринмас" ва "чаккон" бўлиб қолади.

Ўзбекистон бу соҳада катта ютуқларга эришмоқда. Республикамизда барча тижорат банклари электрон туловлар тизимига қушилган.

Олтин монета стандарти қуйидаги бешта иктисодий ҳолатнинг намоён бўлишини аңглатади:

1. Олтин тангалар мумомалада экин ҳаракатда бўлади.
2. Олтин пулнинг барча вазифаларини бўйнига олади.
3. Олтин тангалар эркин зарб этилади.
4. Қийматнинг барча белгилари олтинга бемалол алмаштирилади.
5. Юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлатлар уртасида чекланмаган миқдорда ҳаракат қила олади.

Демонетизация нима?

Олтинни демонетизация қилиш деганда уни пулнинг барча вазифаларини бажаришдан маҳрум этиш тушунилади. 1976 йил 1-январдан бошлаб Халқаро Валюта фонди тамонидан (ХВФ-1944 йилда, 180 дан ортиқ мамлакатлар аъзо) олтиннинг қатъий белгиланган жаҳон баҳосининг бекор қилди. Унинг қамчиликлари, 1-дан, валютанинг ҳавф-хатарини қучайтирди;

2-дан, халқаро кредитларни тулаш анча қийинлашмай қолди.

3-дан, давлатлар бирин-кетин туловга ноқобиллигини эълон қила ошладилар.

Республикамиз пул тизимининг асосий усуллари қуйидагилардан иборат.

1. Пул бирлиги - сум.

2. Сумнинг номинал киймати 1,3,5,10,25,50,100,200 сумлик купюраларидан иборат.

3. Баҳо масштаби-1 сум 100 тийиндан иборат.

4. Муомаладаги пул турлари-когоз пуллар ва метал тангалар.

5. Эмиссия тизими. Муомаладаги пул икки поганали банк тизими шароитида чиқарилади. Фақатгина Марказий банк эмиссия қилиш ҳуқуқига эга.

Марказий банк чиқарилган пулни тижорат банкларига кредитга бериш йули билан муомалага чиқаради.

6. Муомаладаги пул массасини тартибига солувчи давлат муассасига бўлиб расмий равишда Марказий банк ҳисобланади.

Назорат учун саволлар.

1. Пул тизими деганда нимани тушунасиш?
2. Биметализм ва монометализм нима?
3. Олтин монета стандарти деганда нимани тушунасиш?
4. Эмиссия тизими нима?
5. Ўзбекистон Республикаси пул тизими қандай?
6. Биметализм қандай қурилишлари мавжуд?
7. Параллел валюта тизими деганда нимани тушунасиш?
8. Оксикланувчи ва люта тизими нима?
9. Демонетизация нима?
10. Кредит пулларни қандай турлари мавжуд?

7-майруза: Халкаро валюта муносабатлари.

Режа:

1. Халкаро валюта тизими.
2. Валюта курси ва унга таъсир этувчи омиллар.
3. Халкаро ҳисоб-китобларнинг асосий шакли.
4. Ҳисоб-китоб операциялари.

Таянч ибора. Валюта, миллий валюта, валюта тизими, валюта курси конвертация, бозор иктисодиети, ЭКЮ, олтин андоза тизими, эркин конвертирланган олтин поритети.

Бозор иктисодиёти очик, эркин иктисодиёт булганлиги учун мамлакатларо иктисодий ҳамкорликни талаб килади ва миллий тор доирадаги ҳаракатни инкор этади. Бундай ҳамкорликнинг асосий меҳнат тақсимоли ташкил этади.

Халкаро меҳнат тақсимоли иктисодий нафлик қонидасидан келиб чиқади. Мамлакат учун қайси маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш қулай бўлса шу маҳсулот бошқаларга етказиб берилади, қайси қайси товарни мамлакат ичида ишлаб чиқариш урнига уни ташқаридан келтириш арзонга тушса, шу товар импорт қилинади. Масалан: Кувайт учун нефтни, Россия учун ёғочни, Япония учун турли машиналарни, Ўзбекистон учун пахтани, Хиндистон учун чойни, Канада, АКШ учун бугдойни, Бразилия учун кофени экспорт қилиш фойдали экан, улар шунинг афзал қилинади.

Ихтисослашув мамлакатнинг катта қисмига боғлиқ бўлмайди, халкаро ихтисослашув тобора кенгайиб чуқурлашиб боради. Дастлаб у тор доирада яъни бирон бир соҳада, масалан, озиқ-овқат ишлаб чиқаришда юз берса, қийинчалик турли тармоқларни қамраб олади, ундан хизмат соҳасига ўтади ва ҳаказо. Халкаро миқёсида алоқалар қанчалик чуқурлашса, мамлакатларнинг бир-бирига боғлиқлиги мулкчилик қучаяди, унинг ҳамкорлиги доираси кенгайди. Бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики, иктисодий алоқалар давлатлар аро доирага

чикиб, байналмилаллашиб боради, натижада пул иктисодий муносабатлар воситасига айланади.

Бу бир мамлакат пулини иккинчи бир мамлакат пулига айлантиришни такозо этади, ягона жахон пулини талаб этмайди, талаб этган вақтда ҳам у йук. Масалан: Ўзбекистон Россия билан савдо-сотик ишларини амалга оширганида кандайдир янги пулнинг заруряти йук. Бунинг учун ҳар иккала мамлакатнинг пули долларга таккосланади ва шу орқали ҳисоб-китоб ишлари амалга оширилади. Миллий доирадаги амал қилувчи, кадр-қиймати шу мамлакат бойлиги билан таъминланган пул валюта деб айтилади. Валюталар бир-бирига таккослаш йули билан айирбошлаганида валюта муносабати пайдо булади. Жахон ҳужалигида бу халқаро валюта муносабатларини вужудга келтиради. Юқорида ягона жахон пул йук дедик, аммо жахон миккиёсида ягона тулов воситаси булмаса, турли муносабатларни амалга ошириб булмайди, шу сабабли ҳам расман булмасада АКШ долларлари жахон пули доимий бажаради. Сабаби доллар жахон мамлакатлари валюталари ичида энг барқарор валюта ҳисобланади. Аммо айрим ҳолларда бу вазифани Япония иени, Германиянинг дойч маркаси, Англиянинг фунт стерлини ҳам бажариши мумкин, сабаби бу мамлакатларнинг валюталари ҳам мамлакат бошлиги билан таминлашган.

Европа иктисодий ҳамжамиятига аъзо булган 15 мамлакатда (Франция, Герердия, Англия, Белгия, Голландия, Люксэмбург, Дания, Греландия, Португалия, Испания ва бошқалар) умумий ҳисоб-китоб бирлиги сифатида экю пул бирлиги қабул қилинган эди, (у узаро ҳисоб-китобларда АКШ долларларининг ҳукмронлигига қарши чора сифатида амал қилади) аммо экю долларлардан фарқли туларок момиланинг барча соҳасининг қамраб оладиган валюта эмас, экю Европа, ИКТ. ҳамжамиятига аъзо булиб юрган мамлакатлар уртасидаги умумий ҳисоб-китобларда фойдаланилар эди. Европа мамлакатлари уни умумий ҳисоб-китоб воситаси булганлиги учун шу ҳамжамиятга қирувчи мамлакатлар воситаларининг курсин белгилаб беради. 2000 йилдан бошлаб ЕВРО. иктисодиёт ҳамжамиятига аъзо мамлакатларда ягона бюджет, солиқ, кредит ва молия тизими урнатилади.

Экю урнига, ягона пул - "ЕВРО" деган валюта қиритилади. 1 евро 1999 йилдан бошлаб 11 мамлакат доирасида амал қила бошлади. Демак халқаро меҳнат тақсимооти қенгайиб борган сари жахон иктисодий алоқаларининг турли-туман шакллари-товарлар ва хизматлар билан савдо-сотик қилиш ссуда сармояси ва инвестицияларнинг ҳаракати, ишлаш ва оқим техника борасидаги ҳамқорлик, ишчи қучларинин қучиши (миграция) ва халқаро туризм вужудга келади ҳамда уларни ҳаммаси мамлакат пул бирлигига нисбатан халқаро харитадаги талаб ва тақлифни

шакллантиради. Шундай килиб пул валютага айланади ва у халқаро миқёсида умумий эквивалентлик вазифасини бажаради.

Юқорида айтилган фикрлардан маълум буладики халқаро валюта тизими мамлакатларда барча ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш жараёнида шаклланади.

Ундан фарқли уларок жаҳон валюта тизими товарлар билан савдотик килиш, хизматлар курсатиш, сармояларни ҳаракати шаклидаги ташқи иқтисодий алоқаларга хизмат курсатиш билан боғлиқ халқаро валюта муносабатларининг ташкил килишга доир давлатлар аро битимни мажмуасидан иборат.

Халқаро валюта тизими уз тараққиётида бир неча тараққий босқичларни босиб ўтди. Халқаро валюта тизимининг энг биринчи шакли олтин андоза тизими бўлган. У 1840 йилдан 1914 йилгача давом этган бу тизим талабларига кура ҳар бир мамлакат валютаси узининг олтин миқдорига яъни грамлардаги олтин массасига эга бўлган. Мамлакатлар ўртасидаги савдо белгисининг натижаларига кура фарқлар олтин билан ҳисоб-китоб қилинган, бу эса олтиннинг мамлакатдан мамлакатга оқиб юришига олиб келган.

Олтин андоза тизимининг афзаллик ва камчилик бунинг жиддий нуқсон деб атаса ҳам буладиган тамонлари бор. Афзалликлари:

1. олтин андоза валюта курсларининг маълум даражада барқарорлиги ва уни олдиндан билиб туриш мумкинлигига кумаклашди, натижада халқаро савдонинг ривожланишига асос бўлди.
2. олтин андоза механизми фақат қисқа муддатга вужудга келиши мумкин бўлган тулов баланси тақчилларини йўқотишга ёрдам берган.

Камчиликлари:

1. пул массаси ва олтин захираси орасидаги нисбат қоидаларига тусиқлар пайдо бўлган.
2. олтин паритети ва алмашув курси барқарорлигини сақлаб туриш учун давлат ихтиёрида олтин ва чет эл валютасидаги меквидли доимо мавжуд бўлиши лозим эди.

Олтин андоза тизимидан сўнг олтин доллар тизими майдонга келади. Бу тизим доллар халқаро резерв валютаси сифатидаги алмаштирилуви қанчалишга асосланган эди. Бунда давлатларни ички пул тизимлари АҚШ долларига нисбатан эркин айирбошланиш таъминлигига асосланган эди.

Ҳозирги замон иқсодиётида бошқариладиган валюта курслари деб аташ мумкин бўлган ҳар хил валюта тизимлари мавжуд.

Энди халқаро валюта муносабатларида халқаро валюта муносабатларида халқаро валюта фондининг (ХВФ) тутган ўрнига

тухтатилиб утамыз. ХВФ - халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигини ривожлантиришга таъсир курсатиш мақсадида этган халқаро валюта-кредит ташкилоти. ГМТ нинг ихтисослаштирилган муассаси. 1944йилда ташкил топган. Бугунки кунда 180 дан ортиқ мамлакат бу ташкилотга аъзо бўлган. ХВФ нинг 2та асосий вазифаси бор:

1. Ўзбекистон аъзолари бўлмиш мамлакатнинг валюта алоқаларининг бошқариб туради;
2. Умумий кредит маблағларидан аъзо мамлакатларга қарз бериш орқали уларнинг таракқиётига қумаклашади.

ХВФ нинг капитали унга аъзо мамлакатларнинг бадал пулидан ташкил топади. Унинг усиши янги аъзоларнинг бадал пули ва қолдиқ учун олинган фоизлари ҳисобига юз беради. Масалан: Ўзбекистон Республикаси 1992 йил сентябридан бери ХВФ нинг тула ҳуқуқли аъзоси ҳисобланилади. ХВФ нинг захираларига аъзолик бадаллари: валюта қисмига 70.324.000 доллар (46.816000 СДР, 1 СДР=1,5 АКШ доллари), рубль қисмига 229.026.000. доллар тулашган. Бу фонднинг аҳамияти шундаки, 1996-1997 йилларда республикаимиз иқтисодиётини барқарорлаштириш учун 259 минг АКШ доллари миқдорида мадад олди.

Валюта фондига қўйилган давлатлар ўз валюталари курсини халқаро валюталарга нисбатан белгиламайди ва бу курс маълум чегарада ўзгаради. Бунинг натижасида давлатлараро бир-бирига пул тулашда валюта курсининг ўзгариши катта салбий оқибатларга олиб келмайди. Валюта фондининг кредити умумий капитал ҳисобидан ва асосан маълум учун берилади. Кредит олувчи давлат унинг малум қисмини % ҳисобида ҳар йили тулаб туради. Кредит миллий валютага хорижий валютани сотиш тарзида берилади. Кредит қайтаришганда қарздор мамлакат хорижий валютага қайтадан ўз валютасини сотиб олади. Валюта фонди аъзолари айни вақтида халқаро даканструкция ва таракқиёт банкининг аъзолари ҳисобланади ва шу банкдан кредит оладилар. Жаҳонда 100 дан ортиқ ҳар-хил пул бирликлари мавжуд. Барча миллий пул бирликлари мавжуд давлатлар ичида товарлар ва хизматларнинг олди сотди, кредит беришлар бўйича ҳужалик келишувларига хизмат курсатади. Бирок, товарлар ва хизматлар сотиб олинадиган ва сотиладиган ёки пул ва сармоялар оқими давлат чегараларини кесиб ўтадиган халқаро иқтисодий алоқалар жараёнида миллий пул бирликлари тулов ўтказиш учун зарур валютанинг эҳтиёжини таъминлайди. Шулардан ҳужалик вакиллари ўзлари учун зарур воситани тегишли курс бўйича керакли ҳажмида сотиб олишлари мумкин бўлган валюта бозорига мурожаат қилади. Валютани сотиб олиш ёки сотиш зарар қуриш таваккали билан боғлиқ.

Валюта бозори молия бозорининг бир тури бўлиб, ҳужалик вакиллариининг ташқи иқтисодий операцияларига хизмат курсатишга

ундайди. Маълумки, имконят чет эл валютасига талабини келтириб чикаради, экспорт эса, уз навбатида, унинг таклифини яратади.

Чет эл валютасига талаб ва таклиф бир-бири билан валюта бозорида мужассамлашда. Хужалик субъектлари зарур микдордаги чет эл валютасини сотиб олиш мақсадини билдириб махсус банкларга мурожат килади. Банклар жорий валюта курси буйича уларга чет эл валютасини сотиш имконияти чексиз эмас, уларнинг активдаги миллий ва чет эл валютасининг микдори лимитланган булади. Рухсат этилган тижорат банклари халқаро валюта бозорида доимо олди-сотди жараёнида иштирок этадилар валюта бозорининг энг йирик марказлари Лондон, Нью-йорк, Франция-Моев ва Токио шаҳарлари ҳисобланади. Бундан ташқари Сингапур, Ганконг, Баҳраин давлатларида ҳам халқ, вал бозорлари тизими суратлар билан ривожланмокда.

Демак, валюта бозори - чет эл валютаси чек вексили у кредити ва бошқа қимматбоҳо қозғаларини сотиш, сотиб олиш ва алмаштириш мижозидир уни миллий ва халқаро банклар, шунингдек биржалар амалга оширади, турли мамлакатларнинг банклари уртасидаги алоқалар воситасида вужудга келган жаҳон бозори ташқи савдо, инвестиция, туризм ва бошқа муносабат билан боғлиқ валюта ҳисоб-китобларни олиб боришга хизмат килади. Валюта бозорида муоммолар валютани халқга етказиб бериш (халқаро тилда спорт деб айтилади) ёки ва матнни таъминлаш вақтидаги курс буйича маълум муддатда (фарвон) утказиб бериш шаклларида амалга оширилади бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси валюта курси деб айтилади валюта курсининг катъий қайт этилган ва узғариб турадиган (пулга булган талаб ва таклифга қараб) турлари мавжуд. Валюта амалётида валюта юқорироқ курс (сотувчи курси) қулланилади. Валюта курсининг икки даражаси уртасидаги фарқ (маржа) банкининг валюта муомаласидан олинадиган фойдасини ташкил этади чет эл валютаси курсининг валюта биржасидан махсус муассаса тамонидан белгиланиши ва махсус бюджетларда нашр қилиниши валюта қатеровкаси деб аталади. Мамлакатимизда чет эл валютаси курси Ўзбекистон Республикаси банки тамонидан белгиланади. Валюта курси талаб ва талабининг жорий нисбати асосида доимо узғариб турадиган бирлигидир. Бир қатор мамлакатларида бугинги кунда белгиланган вақтда курс сақланмокда. Миллий валюта нархи умумий қабул қилинган андозага, (асосан АҚШ долларига) нисбатан белгиланади ва давлат тамонидан қуллаб-қувватлаб туради. Бу давлат қуп микдордаги валюта захираларига эга бўлиши, уни тулдириб туришга ва ундан фойдаланиши, имкониятини чеклаш ва экспортни раҳбарлантириш қораларини қуриш зарур. Агар давлат манашу қора-талабларини қура олмаса валютани сотиш ва сотиб олиш буйича

"хуфия" бозори деб аталадиган бозор пайдо булади, расмий тизилмаларида коррупция ва порахурлик авж олади. Аммо шунини айтиш керакки, жахондаги бирон-бир мамлакат бундан анча кутила олмаган. Валюта курсининг узок муддат оптимал нисбатида туриши 1-дан иши унимдорлигига, 2-дан иктисодий усиши сураатларига, 3-дан, молия тузимининг самарадорлигига, 4-дан, мамлакат ишчи ресурсларининг даражасига боғлиқ булади. Демак, валюта курсини белгилашчи асосий омил турли молиялаштиришлардаги ваколатларининг харид курби, кадр-киммати ҳисобланади. Бу эса уз навбатида мамлакатларнинг иктисодий ривожланиш даражасига боғлиқ. Юксак ривожланган мамлакатлар валютасининг курси юкори булади.

Шунини алоҳида айтиш керакки, валюта курсининг пасайиши товар экспортининг, кутарилиши эса импортни кулай қилади. Айрим ҳолларда товарларни четга сотишдан катта даромад олиш мумкин. Масалан: костюм ички бозорда 5000 сум туради, ташки ташки бозорда шундай костюм баҳоси 100 доллар. Валюта курсига кура 1 доллар = 100 сум. Демак, доллар ҳисобида ички бозордаги баҳо $5000:100=50$ доллар.

Юкорида айтилган фикрлардан ҳулоса қилиш мумкинки валюта курси икки турга бўлиниши мумкин экан:

1. Катъий узгармайдиган курс-валюталар нархи барқарор туради;
2. Сузиб юрувчи курс-валюталар курси валютага бўлган талаб ва таклиф таъсирида узгариб туради, аммо бу узгариш маълум чегарада юз беради.

Демак валюта курси пул кадрили белгилайди ёки ифодалайди. Халқаро миқёсидаги уз кадрига ва обру-эътиборига қараб, валюталар икки гуруҳга бўлинади:

1. Конвертирланган валюта-бошқа валюталарга эркин алмаша оладиган пул.
2. Конвертирланмаган валюта-бошқа валюталарга алмаштириш учун қабул қилинмайдиган пул.

Мамлакат валютасининг қайси гуруҳига қириши унинг барқарорлигига боғлиқ. Масалан, немис маркаси эркин конвертирланган, руснинг рубли конвертирланмаган пул. Немис маркаси ҳамма жойда бошқа валюталарга эркин алмаштирилади, рубль эса бундай имкониятдан маҳрум. Рубль МДХ (мустиқил давлатлар ҳамдустиги) мамлакатлари ички бозорида бошқа валюталарга алмашади, аммо чекланган ҳолда.

Валюта уз мамлақати доирасида айрибош қилинса у ички конвертирланган валюта ҳисобланади. Мамлакатнинг иктисодий қудрати ривожланиб борган сари пулнинг ҳам қудрати усиб боради, бу эса аста секин унинг эркин конвертирланган валютага айланиш имкониятини вужудга қелтиради.

Конвертирланган валютанинг узи икки хил булади:

1. Эркин конвертирланган валюта-бу чекланмаган микдорда ва ҳамма пул операцияларини бажариш учун ҳам валюталарга эркин алмашадиган пул. Бундай хусусият кадр-киймати баркарор, ишонч ва етарли даражада бойлик билан таъминланган пулларга хосдир. Улар жумласига АКШ доллари, Англия фунт стерлини, герман маркаси, Япония иени, Швецария франки каби пуллар киради. Бу пуллар амалда жахон пуллари хисобланади.
2. Одатдаги конвертирланган валюта - бу факат маълум пул операцияларини утказиш учун, чекланмаган микдорда бошка валютага алмашадиган пул. Бу пул жахон пули ролини уйнай олмайди, сабаби амал килиш доираси чекланган. Булар, Франция франки, Италия лираси, Филландия маркаси ва бошкалар.

Бозор иктисодиётига утаётган мамлакатларда, жахондан Ўзбекистонда конвертирланган валютанинг булмаслиги, унинг жахон бозорига чиқишига тускинлик килади. Конвертирланган валюта йук жойга чет эл капитали ошикмайди, яъни эркин окиб кирмайди. Бозор иктисодиётига утишининг энг зарур шартларидан бири аввало пул бирлигини хорижий валютага мамлакат ичкеарисида эркин айрибошлашни таъминлашдир. Ана шундагина пулни ташки валюта бозорида конвертирлаш имконяти вужудга келади. Бу мамлакатларнинг жахон иктисодиётига кушилишининг мухим шрти хисобланади.

Конвертирланган валюта изчил равишда экспорт-импорт операцияларини утказишни кафолатлайди, бу эса товарлар ва пул окимини мослаштириб, бозорда мувозанат булишини таъминлайди.

Назорат учун саволлар.

1. Халкаро валюта тизими деганда нимани тушунаси?
2. Олтин партети нима?
3. Халкаро валюта фонди качон ташкил килинган.
4. Валюта курсининг узгариши иктисодиетга кандай таъсир курсатади.
5. Конвертирланган валюта деганда нимани тушунаси?
6. Валюта курси нима?
7. Валюта курсини узгаришига кандай омиллар таъсир курсатади?
8. Халкаро валюта фонди кандай вазифани бажаради?
9. Валюта бозори нима?
10. Миллий валютани кадрини кутариш учун нима килиш керак?

**8-март: Кредитнинг моҳияти, вазифалари ва иқтисодийдаги
роли.
Режа:**

I.Кредитнинг моҳияти.

1. Кредитнинг зарурияти
2. Кредитнинг таркиби.
3. Кредитни ҳаракат босқичлари.

II.Кредитнинг иқтисодийдаги роли.

1. Кредитнинг вазифалари.
2. Кредитни бошқа иқтисодий категориялари билан узаро боғлиқлиги.
3. Ссуда фонди ва уни мазмуни.

Таянч ибора. Кредит, кредит муносабатлари, буш пул, ишлаб чиқариш, кредит объекти, кредит субъекти, ссуда, кредитор, банк, молия.

Кредит муносабатлари бозор иқтисодиети шароитида муҳим аҳамият касб этиб, мавжуд ресурсларда самарали фойдаланиш қуроли сифатида катта рол уйнайди.

Кредит муносабатлари вужудга келиши узок тарихга эга бўлиб, у судхурилик капиталини вужудга келиши ва ривожланиши натижасида қарор топди. Бунда маълум шахслар уз пулларини маълум ҳақ (процент) эвазига узгаларга яъни пулга эҳтиёжи бор кишиларга қарзга берганлар.

Ҳозирги даврда кредитнинг зарурлиги қуйидагилар билан белгиланади:

1. Такрор _____ жараенида маҳсулотни сотиш билан _____ни амалга оширишни яъни қорхоналар уз маҳсулотларини сотиб олгунга қадар яна узлуксиз _____ни амалга ошириш учун пул маблағларига эҳтиёж сезади.
2. Кредитлаштирилган такрор _____ни амалга оширишда қушимча капитал маблағлар ҳамиша ҳам қорхонада уз маблағлари ҳисобига қопланмайди. Бунда шароитда қушимча маблағларга бўлган эҳтиёж вужудга келади.
3. Қорхона ва алоҳида шахсларда уз иқтисодий фаолиятлари натижасида вақтинча буш пул маблағлари вужудга келади ва бу

пул маблагларини бошқа ҳукукий ва жисмоний шахсларга қарзга бериш мумкин бўлади.

Кредит муносабатларда мавжуд бўлишини муҳим шарт-шароитларидан бири кредит берувчи ва кредит олувчиларда манфаатларини узаро мос қилишидир.

Кредит иктисодий категория сифатида қуйидагича таърифланади: Кредит – бу қарз олувчига процент қуринишидаги ҳақ эвазига қайтариб бериш шarti билан бериладиган ссуда капиталининг ҳаракат шаклидир. Кредитнинг муҳим хусусиятларини унинг қайтариб беришини шартлилиги, муҳим ҳақ эвазига ҳамда маълум муддатга берилишидир.

Кредитнинг моҳиятини тушунишда кредитнинг таркибини урганиш муҳим аҳамият касб этади. Кредитнинг таркиби – бу ундаги бир қарор узгармас элементлардир. Шундай элементлардан бир кредитнинг субъектларидир. Кредит субъектлари ҳудудий жиҳатдан бир биридан турлича узоқлашган бўлиши мумкин, лекин бу ҳолат уларнинг узаро мажбуриятлари ҳаракатига таъсир этмайди.

Кредит алоқаларида субъектлар муносабатлари қарз берувчи (кредитор) ва қарз олувчи (қарздор) шаклида юзага чиқади. Кредитор ва қарздор энг аввало товар муомаласи доирасида қарор топади. Товарларни олиш сотиш жараёни ҳамиша ҳам сотувчи томонидан сотган товар киймати эквивалентини бирданига олиш имконининг бермайди. Балки маълум даврдан кейингина уни олишга муваффақ бўлади. Бошқача айтганда сотувчи уз товарини олувчига маълум муддатга қарзга сотади.

Шундай қилиб, кредитор – бу кредит алоқаларининг бир томони бўлиб, у ссуда беради. Бошқача айтганда ссуда берувчи еки реал мавжуд нарсани вақтинча фойдаланиш учун бериб турувчи ҳар қандай субъект кредитор бўла олади.

Ссуда бериш учун эса кредитор маълум маблағларга эга бўлиши лозим. Бу маблағларнинг манбаълари хилма-хил бўлиши мумкин. Жумладан, уз маблағлари, ресурслари, шунингдек, бошқалардан вақтинча, қайтариб бериш шarti билан жалб қилган маблағлар.

Ҳозирги кунда банк-кредитор ссуда беришда нафақат уз молиявий ресурсларидан балки ундан ҳисоб қиётларида сакланаётган ҳамда акция ва облигацияларни чиқариш орқали жалб этилган маблағлардан ҳам фойдаланиш.

Банкларнинг ташкил топиши билан кредиторларнинг концентрациялашуви юз берди ва натижада банклар барча кредиторларнинг вакилларига айландилар. Кредиторлар коллективи вакили сифатида банклар халқ ҳужалигидаги барча вақтинча буш маблағларни кредит эҳтиёжларига жалб қилиши мумкин.

Айрим ҳолларда қарз муносабатларига вақтинча бўш бўлмаган ресурслар ҳам жалб этилиши мумкин. Бунда кредитор (сотувчи) қарз олувчига сотилиши лозим бўлган товарларни тақдим этади.

Кредиторнинг ссуда маблағларига нисбатан муносабати икки экламадир. Кредиторнинг кредит шаклида бериладиган уз ресурслари унинг мулк сифатида сақланиб қолади. Четдан жалб қилинган, лекин кредитор томонидан кредит шаклида жойлаштириладиган ресурсларнинг мулкдор сифатида эгаси корхоналар, ташкилотлар ва аҳоли ҳисобланади. Шунинг учун банклар (кредитор) кредитлаш механизмини шундай ташкил этишлари лозимки, бунда жалб қилинган маблағларни ҳақиқий эгалари талабқилган тақдирда, уларни уз вақтида қайтариб бериш имконияти мавжуд бўлсин.

Қарз олувчи – бу кредит муносабатларининг бир томони бўлиб, у кредит олади ва олган ссуда қайтариб бериш мажбуриятига эга бўлади.

Тарихан қарз олувчи қўшимча қўн ресурсларига эҳтиёжи сезган алоҳида шахслар бўлган. Ҳозирги даврда эса қарз олувчи сифатида банклардан ташқари хужалик ташкилотлари ва катта давлатлар майдонга чиқмоқда. Аҳоли ҳам ананавий кредит олувчилардан ҳисобланади.

Қарз олувчи кредитордан қуйидагилар билан фарқ қилади:

1. Қарз олувчи ссудага олинган маблағларининг мулкдор сифатида эгаси эмас, балки бу ресурсларнинг вақтинча эгаси сифатида майдонга чиқади. Қарз олувчи унга тегишли бўлмаган бегона ресурслардан фойдаланади.
2. Қарз олувчи ссудага олинган маблағлардан муомала соҳасида ҳам ишлаб чиқариш соҳасида ҳам фойдаланади. Кредитор эса ундан факат муомала соҳасида фойдаланади.
3. Қарз олувчи уз хужалигида қўнборотни тугатган маблағлар ҳисобидан ссудага олинган маблағларни қайтаради.
4. Қарз олувчи нафакат ссудага олинган суммани балки маълум қўшимчаси билан қайтаради еки у ссуда процентини туловчи ҳисобланади.
5. Қарз олувчи ҳамиша кредиторга буйсунади, кредитор эса ҳамиша унга уз шартларини утқизишга ҳаракат қилади.

Кредитор билан қарз олувчи орасидаги муносабатлар, уларнинг узаро бир-бири билан алоқаси ҳақиқатда тақрор ишлаб чиқариш ички объектҳои уртасидаги муносабатдир.

Бу муносабатлар, биринчидан уларнинг ҳар бири мустакил ҳуқуқий шахс эканлигини, иккинчидан, уларнинг бир-бири олдида мулкий жавобгар эканлигини ва учунчидан, узаро бир-биридан иқтисодий манфаатдор бўлган субъектлар эканлигини ифода қилади.

Шуни такидалаш лозимки, ҳар кандай ссуда олишни хоҳловчи қарз оловчи була олмайди. Қарз оловчи нафакат ҳуқуқий ва жисмоний шахс бўлиши. Балки олинган қредитни қайтаришни гарантияловчи тегишли мол-мулкка ҳам эга бўлиши лозим.

Қредит ҳаракатини босқичлари:

Қредитнинг хусусияти нафакат уни таркиби билан билки уни ҳаракатини босқичари билан ҳам ҳарактрланади.

Ссуда қийматини ҳаракатини қуйидагича ифодалаш мумкин

$$K_{\text{ж}} - K_{\text{ко}} - K_{\text{и}} \dots P_{\text{б}} \dots K_{\text{к}} - K_{\text{кко}}$$

$K_{\text{ж}}$ – қредитни жойлаштирилиши

$K_{\text{ко}}$ – қредитни қарз оловчи томонидан олиними.

$K_{\text{и}}$ – қредитни ишлатилиши

$P_{\text{б}}$ – Республикани бушаши

$K_{\text{к}}$ – қредитни қайтариш

$K_{\text{кко}}$ – қредит шаклида жойлаштирилган маблағларни қредитор томонидан қайтариб олиними.

Қредитни жойлаштириш аалиетда муҳим урин тутади. Қредитор уз маблағларини қушимча ресурсларга эҳтиежи бўлган ҳар кандай ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга осик қуллик билан тарқатиб бермайди. Бунда ҳар бир ҳолатда қредитор қредит маблағларидан рационал ва самарали фойдаланиш ҳамда бу маблағларни қайтарилишига қафолот борлигини эътиборга олади.

Қредитни қарз оловчи томонидан олиними унга вақтинча қул маблағлари бўлган вақтинча эҳтиежини қондириш имқониятини беради. Қредит қийматида қарз оловчи эғалигига утиши унга қредит истемол қийматини амалга ошириш имқоничтини беради. Бунга эса қредитдан фойдаланиш натижасида эришилади. Қредитни ишлатилиш йуналиши қарз оловчини уз олдиға қуйган мақсадлари билан белгиланади.

Қредит ресурсларини бушатилиши қарз оловчи ҳужалигида қийматлар доиравий айланишини тугашини ҳарактерлайди. Бу фаза кейинги қредитни қайтариш босқичи учун моддий асос яратади. Қредитни қайтариш босқичи қарз оловчи томонидан вақтинчи қарзга олинган қийматларни қредиторга утишини ҳарактерлайди, яъни қарз оловчи ҳужалигида вақтинча «маълум иш бажарган қиймат узини вақтинчалик эғасидан қредиторга қайти утади». Қредитни қайтарилиши реал еки формал бўлиши мумкин. Агар қредит ресурслар – бу ресурсларни ҳужалик фаолиятида бушатилиши натижасида қайтарилса бунга қредитни реал қайтарилиши дейилади.

Агар қредит ресурслари – бу ресурсларҳужалик фаолиятидан бушамаган ҳолатда, бошқа манбалар ҳисобидан қайтарилса, бу қредитни

формал кайтарилиши дейилади. Кредитни формал кайтарилиши кредит ресурсларидан самарасиз фойдаланилганлигини ифодалайди.

Кредит харакатини тугалловчи боскич – кредит шаклида жойлаштирилган маблагларни кредитор томонидан кайтариб олиниши. Бу боскич вақт жihatдан кредитни кайтариш билан бир хил булиши мумкин.

Кредит 4 хил вазифани адо этади.

Биринчидан, пулга тенглаштирилган тулов воситаларини (масалан вексел, чек сиртификат ва х.к) эзага чиқариб, уларни хужалик обаротига жалб килади.

Иккинчидан, у буш пул маблагларини харакатдаги, ишдаги капиталга айлантириб пулни топади деган коидани амалга оширади.

Учинчидан, карз бериш оркали пул маблагларини турли тармоқлар уртасида кайта таксимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг кучиб туришини таъминлаш.

Туртинчидан, карз бериш, карзни ундириш воситалари оркали иктисодий ушшни рағбатлантириш.

Кредит ва ундан фойдаланиш натижасида турли натижаларга эришилади. Бу натижалар салбий еки ижобий булиши мумкин.

Ижобий натижалар деганда кредитдан самарали фойдаланиш натижасида кулга киритилган ютуқлар тушунилади. Масалан Андижонни Асака шаҳрида асосан банк кредити ҳисобидан қурилган янги автомобил заводи республиканинг енгил автомобилларга булган эҳтиёжини маълум даражада қондириса ва жаҳон бозорида муносиб урин эгалласа бу кредитнинг ижобий ютуғи (роли) ҳисобланади.

Кредитни салбий роли асосан қуйидаги икки ҳолатда намоен булади.

1. Кредит х/х га турли йулар билан асосиз равишда қуп берилса ва оқибатда пул массаси қупайиб, миллий пул қадрсизоланса.
2. Агар олинган халқаро кредитлардан самарали фойдаланилмаса ва мамлакат узининг бошқа даромад манбалари масалан олтинни сотиш ҳисобидан кредитни қайтарса.

Кредитнинг бошқа иктисодий категориялари билан узаро алоқаси.

Кредитнинг бошқа иктисодий категория сифатида бошқа иктисодий категориялар, жумладан, пул, молия, баҳо, хужалик ҳисоби билан узвий алоқада булади. Бунга асосий сабаблар:

Биринчидан, бу категориялар умумий асосга эгадир, яъни қийматнинг харакати билан боғлиқдир. Шунинг учун бу категориялар қиймат категориялари деб ҳам юритилади.

Иккинчидан, бу қиймат категорияларининг узаро боғлиқлигига сабаб, улар харакат қиладиган тоқроқ ишлаб чиқариш жараенинг яғоналигидир.

Чунки ишлаб чиқариш, таксимот, айрибошлаш ва истъмол жараенини бир-бири билан богликдир, шунинг учун бу боскичларга хос булган иктисодий категориялар ҳам умумий богликликка эга булади.

Учунчидан, бу иктисодий категориялар ягона иктисодий асосга эгадир, яъни улар бозор муносабатлари доирасида амал киладилар ва бозор иктисодиети қонунларига буйсунадилар.

Шу билан бирга билан иктисодий категориялар мазмунан бир-биридан фарк қилиб, турли иктисодий муносабатларни ифодалайди.

Кредит ва пул. Кредит қуп ҳолларда пул шаклида берилсада, кредит ва пул мазмунан бир-биридан фарк қилади. Кредит тақидлаганимиздек субъектлар уртасидаги узиға хос муносабат шаклидир. Бу категориялар уртасидаги хусусият энг аввало иштрокчиларнинг таркиби билан боглик. Бизға маълумки пул умумий эквивалент сифатида сотувчи ва харидор уртасидаги муносабатлар натижасида юзаға келди. Бунда қиймат ҳамиша ҳаракатда булади, товар сотувчидан харидорға утади, пул эса харидордан сотувчига утади.

Кредит муносабатларида эса кредитор ва қарз олувчи иштрок этади. Лекин бунда қиймат қарама-қарши ҳаракатда булмайди, яъни кредитор берган пулни қарз олувчи маълум муддат утгандан сунггина қайтаради. Кредит ва пул уртасидаги муҳим фарқлардан бири уларнинг ҳаракат шаклидир. Чунки кредит нафақат пул шаклида балки бошқа хилма-хил товарлар шаклида ҳам амал қилиши мумкин.

Кредит ва молия. Бу иктисодий категорияларузаро бир бир-биридан иктисодий муносабатларнинг субъектлари билан фарқ қилади. Агар молия маблағлари туловчилар билан уни олувчилар уртасидаги муносабатларни ифодаласа, кредит эса кредитор билан қарз олувчи уртасидаги муносабатларни ифодалайди. Бунда ташқари кредит ва молияқиймат категориялар сифатида уз манбаларига қура ҳам фарқ қилади.

Агар кредит маблағларининг манбаъси вақтинча буш турган ва уз навбатида қарзға олинган маблағлардан ташқил булса, молия маблағлари эса вақтинча буш маблағлар ва уларнинг ишлатилиши билан боглик булмайди масалан: давлат бюджетига солиқ туловчилар бу маблағлар уз ҳужалиқлари учун қерак булган тақдирда ҳам солиқ тулашға мажбурдирлар.

Кредит муносабатларида берилаётган маблағларнинг эгаси узгармайди, яъни кредитор мулкдор сифатида сақланиб қолди. Лекин молия муносабатларида берилаётган маблағларнинг эгаси узгаради, яъни энди бу маблағлар давлатнинг мулки ҳисобланади.

Кредит ва молия бир-биридан уз ҳаракат боскичлари билан ҳам фарқ қилади. Агар молиянинг ҳаракат босқичи турли фондларни

(марказлашган ва марказлашмаган) ташкил этишдан бошланса, кредит ҳаракати маблағларни бошқаларга қарз беришдан бошланади. Чунки кредит муносабатларида маблағларнинг тупланиши ҳали кредит бўла олмайди.

Кредитнинг муҳим фарқларидан бири уни қайтариб беришнинг шартлилигидир. Бу хусусият кредитнинг ҳамма шаклларида хосдир.

Кредит ва молия юқорида таъкидлангандек бир-биридан фарқ қилсада, шу билан бирга иккиси ҳам халқ хужалиғи корхоналарининг ишлаб чиқариш фондларини вужудга келтиришнинг ишлаб чиқариш фондларини вужудга келтиришнинг манбаълари бўлиб хизмат қилади ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш воситаси сифатида фойдаланилади.

Кредит ва баҳо. Бизга маълумки баҳо – бу қийматнинг пулда ифодаланишидир. Лекин кредит – қийматнинг ҳаракат шаклидир. Шу билан бирга баҳо – қийматнинг ифодаси сифатида кредит ҳажмини ҳисоблашда муҳим урин тутати.

Ссуда фонди ва уни мазмуни.

Кредитни асосини ссуда фонди ташкил этади. Бошқача айтганда кредит бу ссуда фондининг ҳаракат шаклидир. Ссуда фонди бу жамиятдаги қарзга берилувчи қийматнинг мақсадга йуналтирилган ҳаракат борасида юзага келадиги ишлаб чиқариш муносабатларининг мажмуасини характерлайди.

Ссуда фондининг мазмуни унинг қуйидаги белгилари билан характерланади:

1. Ссуда фонди аввало мулкӣ муносабатларни ифодалайди. Чунки у уз ҳаракатида доимо ушиб боради ва уз эгасига даромад келтиради. Лекин у шу билан бирга умуммиллий, ижтимоӣ бойликни қупайтиришни моддий асосларни яратиши орқали ижтимоӣ манфаатларга ҳам хизмат қилади. Кредит муносабатлари турли тармоқлардаги турли мулкчиликка асосланган корхона ва ташкилотларни, шунингдек давлат ва аҳолини қамраб олади. Шу сабабли ссуда фонди унинг тарқиб топиши ва ишлатилиши борасида юзага келадиган хилма-хил муносабатларни характерлайди.
2. Ссуда фонди мақсадга йуналтирилганлик характерига эга бўлади. Бу мақсадга йуналтирилган бозор механизми ссуда фонди маблағларини жамият эҳтиёжлари мавжуд бўлган соҳаларга йуналтиради.
3. Ссуда фондининг муҳим белгиларидан бири унинг пул шаклида мавжуд бўлишидир. Бошқача айтганда кредит моддий қийматликларнинг пул шаклидаги ҳаракатидир.

4. Ссуда фонди моддий жараенларга боглик булганлиги сабабли, у жамият хужалиги ресурслари билан хам узвий богликдир. Бошкача айтганда ссуда фонди жамият жами ресурсларининг бир кисми еки жамият иктисодий потенциалининг элементи хисобланади.
5. Ссуда фондининг эгаси энг аввало кредит муассаси хисобланади, энг аввало банклар, кредиторлар ва карз олувчилар сифатида ссуд фондининг энг йирик эгалари хисобланади шу билан бирга банклардан ташкари такрор ишлаб чикариш жараенинг бошка субъектлари, жумладан, хужалик ташкилотлари, ахоли хамда акционерлик, коператив асосида ташкил этган ссуда фондаларига эгалик килиши мумкин.
6. Ссуда фонди худудий таркалган булади. Масалан: кредит масалаларида ссуда фонди маркзий булимда еки унинг жойларидаги булимларига жойлаштирилиши мумкин.
7. Ссуда фонди бу йигилган кийматларнинг котиб колган массаси эмас, балкиуларнинг харакатидир.

Назорат учун саволлар.

1. Кредит нима?
2. Кредит объекти ва субъекти деганда нимани тушунаси?
3. Кредит кандай вазифаларни бажаради?
4. Ссуда фонди кандай ташкил килинади?
5. Кредитни харакат боскичларини изохланг?
6. Кредитга булган эхтиёж качон пайдо булган?
7. Ссуда фонди мазмуни кандай характерланади?
8. Кредит бошка иктисодий котегориялар билан кандай алокада булади?
9. Кредит маблағларини манбаи нима?
10. Кредитни таркибини изохланг?

9-март: Кредитнинг асосий шакллари ва уларнинг моҳиятлари.

РЕЖА:

I Кредитнинг асосий шакллари.

1. Тижорат кредити.
2. Истемолчилар кредити.
3. Халқаро кредит.
4. Давлат кредити ва уни амалга ошириш механизми.

II. Банк кредити ва унинг асосий шакллари:

1. Ишонч кредити.
2. Контокоррент кредити.
3. Очик ҳисоблар бўйича кредитлаш.

Таянч ибора. Кредит, тижорат кредити, банк кредити, истемолчи кредит, кредит муносабатлари, вексел, консигнация, буюртма датбиркор, контокоррент.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар тула ҳужалик ҳисобига ўтиши муносабати билан, ҳамда мавжуд иқтисодий рақобат курашининг таъсири остида ерга ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияни жорий этишни талаб этади. Бу эса корхоналарнинг қушимча пул маблағларига бўлган талабни оширади. Бу маблағларига бўлган қушимча эҳтиёжлар асосан кредит муносабатлар доирасида қондирилади.

Кредит муносабатлар деб суда ғоизини ҳосил қилиш ва ундан фойдаланиш вақтида, яъни маблағларни жамғариш уларни қайтариш ҳамда ғоиз тулаш шарти билан маълум муддатга бериш вақтида жамият, меҳнат коллективини ва алоҳида граждонлар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларга айтилади.

Кредит муносабатлари жуда турли туман бўлиб, кенг таъсир доирасига эгадир. Улар банклар билан турли корхоналар, меҳнатқашлар ҳамда чет мамлакатлари ва уларни банклар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Кредитни қуйидаги асосий шакллар мавжуддир:

1. Тижорат кредити.
2. Банк кредити.
3. Истъемолчилар кредити.
4. Халкаро кредит.
5. Давлат кредити.

Тижорат кредити - бу сотувчиларнинг харидорга тавор шаклида берадиган кредитидир.

Бунда таворлар маълум муддатда пулини тулаш шарти билан насияга берилади.

Тижорат кредити олувчилар унинг эгасига вексил (карзини мажбурятномаси) ни беради.

Насияга олиш оркали берилган карз йигиндиси таворнинг эл катори нархи ва микдorigа bogлиk булади. Масалан: 1000 метр духоба гесилга хар бир метр 2 доллардан брилади. Бундан духоба эгасига харидорга берган карзи 2000 долларни ташкил этади. Тижорат кредитида фоиз насияга сотилган духоба нархига устама шаклини олади шу сабабли духоба насия катори нархдан юкори нахтда берилади. Масалан: духоба наkd пулга хар бир метри 2 доллардан сотилса насияга 2.5 доллардан берилади. Мана шу 0.5 доллар устама фоиз булади.

Бизнинг мисолимизда 1000 метр духоба устама 500 долларни ташкил этади.

$$(1000 \cdot 2.5 = 2500; 2500 \cdot 2000 = 500)$$

Бевосита кредитнинг оммавий курунишларидан бири киммат бахо таварни (автомашина, уй, теливизор, компьютер, яхта, видеомангитфон в.х) ахолига насияга сотишдир. Бундай кредит товарларни булгуси даромад хисобига сотиш учун кулланилади. У туйинган таварлар етарлар, бинобарин такчиллик йук бозор кулланилади. Кредитнинг бу тури хозирги шароитда Япония ва Францияда кенг таркалгандир.

Бозор иктисодиёти шароитида мамлакатимиздаги корхона, хужалик мустакиллигини мустахкамланиши хамда ишлаб чиқариш воситаларининг улгуржи савдосига муносабати билан тижорат кредитидан фойдаланиш имконияти тугилади. Бундай шароитда корхонада етишмаган маблағларига факат банк кредитлари балки мол етказиб берувчи корхона маблағлари (тавор шаклида) хисобига хам тулдирилиши мумкин.

Тижорат кредити беришнинг асосан 5 та усули мавжуд:

1. Вексил усули.
2. Очик счёт оркали бериш.
3. Туловни маълум белгиланган муддатда амалга оширган шароитда чегирма бериш.
4. Мавсумий кредит.

5. Консигнация.

Вексил усулида тавар етказиб берилгандан сунг сотувчи харидорга траттани такдим этади, харидор уз навбатида акцентлайди яъни траттада курсатилган йигиндини уз вактида тулашга розилик беради. Очик счёт оркали тижорат кредитини беришни мазмуни шундайки харидор таворга бюртма бериши биланок, у юклаб жунатилади.

Тулов эса урнатилган муддатларда вакти-вакти билан амалга оширилиб борилади. Бунда харидор хар гал тавар олишда кредитга расмийлаштириб утирмайди яъни кредитга мурожат килмайди. Чегирма бериш усулида агар харидор тулов хужжатлари ёзилгандан сунг, шартномада келишилган маълум давр ичида туловни амалга оширса тулов йигиндисидан чегирма берилади. Агар ушбу давр ичида туловни тулай олмаса унда туловни белгиланган муддатда тулик амалга оширади.

Мавсумий кредит - одатда уйинчоклар, сувенирлар, ва бошка кен истемол молларини сотишда кенг кулланилади.

Масалан чакана савдо ташкилотлари йил давомида арча уйинчокларини сотиб оладилар ва шу йул билан катта уйинчоклар учун захира туплайдилар. Уйинчоклар хакини янги йил байрами уткандан сунг тулайдилар. Ишлаб чиқарувчилар учун бундай усулнинг кулайлиги шундаки уйинчокларни омборда саклаш харажатидан холис булади.

Консигнация - бу шундай усулки бунда сотиб олувчилар товарларни мажбурятсиз сотиб оладилар, яъни товар сотилгандан сунг пули туланади. Агар товар сотилмай колса унда у эгасига кайтариб берилади.

Банк кредити - кредит муносабатларни асосий етакчиси ва устун формаси сифатида майдонга чиқади. У киска муддатни урта муддатли ва узок муддатли булади.

Банк кредити куйидаги асосий йуналишларда харакатланиши мумкин.

- 1) Корхоналарни жорий фаолиятини кредитлаш.
- 2) Корхоналарни инвестицион фаолиятини кредитлаш.
- 3) Хусусий шахсларни кредитлаш, (истемолчи кредити бериш, кредит карточкалари эгаларини кредитлаш, уй жой курилиши учун кредитлар бериш).

Банклар ва бошка кредит ташкилотлари пулни унинг сохибларига фоиз тулаш шарти билан уз кулида жамлайдилар ва уз номидан карзга бериб фоиз оладилар. Бунда 3 та субъект 1) пул эгаси. 2) кредит ташкилоти 3) карз олувчилар, кредит алокаси пайдо булади. Банклар карзни ишончли, пулни самарали ишлатишга кодир хужалик субектига карз берадилар. Улар уз навбатида бу пулни инвестиция учун сарфлаб иктисодиётни устиришга эришадилар. Банк ишончли мижозларни

танлаган холда, карзни учун мол-мулки ёхуд бошқа бойлиги гаровга куйилган шароитдагина берилади.

Масалан. Банк фермерга 15000 доллар карз берса унинг гаровга куйилган мулки киймати шу йигиндидан кам булмайди.

Тижорат банклари тадбиркорлар учун фирмаларга карз берса истемолчи товар сотиб олиш учун карз беради. Бунинг натижасида истемолчи кредити пайдо булади. Масалан: АКШ да банклар истемолчиларга кредит карточкалари беради, уларни нархи 2500 долларга кадар товарлар харид этилади харид пули банклар магазинларга берган счетга караб туланади. Банк оркали кредитлаштиришнинг куйдагича асосий шакллари мавжуд.

1. Форфейтинг - бу ташки савдони вексилни сотиб олиш оркали молиялаштиришдир. Бунда вексилни сотиб олувчи туловчининг тулай олмаслик хавфхатарини тулик уз зиммасига олади. Масалан тижорат банки уз мижози булган тавор сотувчи вексилни сотиб олади. Тулов муддати келган сотувчи вексилда курсатилган йигиндини тулай олмайди. Бунда банк вексилни сотган корхонага уз этирозини билдира олмайди. Чунки вексил форфейтинг шаклида тулик сотиб олинган эди.
2. Контокоррент кредити - банкнинг уз мижозига берадиган кредити булиб, бу кредит мижознинг эхтиёжига караб турли хажмда, аммо шартномада курсатилган максимал йигиндидан ошиб кетмаган холда берилиши мумкин. Контокоррент кредити мижозга турли шаклларда нақд пул шаклида, пул утказмалар шаклида, вексилларни тулаш яъни кимматбахо коғозлар сотиб олиш ва бошқа шаклларда берилади.
3. Хисобли кредит - вексилни тижорат банкига сотиш йули билан олинадиган кредит хисобли кредит дейилади. Вексилни сотиб олиш бахоси вексилда курсатилган, йигиндидан фоизларни, комисион тулувларининг айириб ташлаш йули билан аникланади.

Вексил банк номига махсус ёзув индоссаминт оркали утказилади шу билан вексил буйича мавжуд барча ҳуқуқлар банкка утади. Мазмунига кура бу кредит операциясидир. Чунки тижорат банки вексилни эгасига вексилда курсатилган муддатга кредит беради. Ломбардли кредит - кимматбахо осон ва тез сотиш мумкин булган буюмларни гаровга олиб кредит беришдир. Ломбардли кредит киска муддатли, микдори катий белгиланган ссуда хисобланади. Ломбардли кредит берилаётганда гаровга куйилган мол-мулк тулик баҳоланмайди. Ломбардли кредит муомала соҳасини киска муддатли кредитларлашда кенг кулланилади. Купинча овердрафт ёки мавсимий кредитлаш шаклида ишлатилади. Авалъ кредити - бунда банк мижозининг мажбуряти учун жавобгарликни

уз зиммасига олади. Аваль кредитини олган миждоз туловни амалга ошира олмай колса банк кафолатдор шахс сифатида туловни амалга оширади. Аваль кредити узок ва киска муддатли булиши мумкин. Акцентли кредит - бу кредитни шундай шаклидиркибунда банк унга миждоз тамонидан куйилган утказилувчан вексилни маълум шарт билан атцеплайди. Бу шартга биноан миждоз вексилни коплаш йигиндисини вексилда курсатилган тулов муддати тугагунга кадар банкка утказиш керак. Банк эса бу шарт асосида вексилни акцентласагина бу кредитни акцентли кредит дейиш мумкин.

Рамбурсли кредит - деганда аккредитивни акцентли кредит билан уйгунлашивуга айтилади. Экспортёр хужжатларни банка топширган пайтда товарлар киймати урнига пул эмас балки банк акцентини олади ва экспортёр ушбу банк акцентини тулов муддати келгунга кадар саклаб туриши мумкин ёки банка маълум дисконт билан топшириши мумкин.

Банк акценнти - импортер банки тамонидан улардан вексилни акцеп ланишига айтилади. Кредит гоят имтиёзли булади унинг фоизи бошкага карз фоизидан кам булади хатто фоизсиз хам булиши мумкин. Талабалар укиш хакини тулашлари учун махсус карз берилади. Бу карз учун фоиз энг куп булганда 8% белгиланади карз йилига 2500 доллар охирги курсда эса 5000 доллар микдорида берилади. Бундай карзни талаба укишини тугатиб пул топгач узади. Истемолчи кредити ахолини истемол эхтиёжларини кондиришга мулжалланган, у товар ва пул шаклида булиши мумкин хусусан якка тартибда уй-жой куриш мақсадларига бериладиган узок муддатли кредитлар пул шаклидаги истемолчи кредитдир.

Давлат кредити.

Давлат кредити узига хос кредит муносабатларининг йигиндисидан иборат булиб, булда карз олувчи сифатида давлат ва унинг органлари майдонга чиқади. Кредитор сифатида эса жисмоний ва хукукий шахслар майдонга чиқади. Давлат кредити шароитида камдан-кам холларда карз берувчилар банклар булади.

Давлат карзни турли шаклда, энг аввал давлат заёмлари шаклида олади. Заём давлатнинг карздорлик гувоҳномаси булиб, у карзни вакти келганда кайтариб олиш ва фоиз тулашни кафолатлайди.

Заёмларни марказий ва махаллий хокимиятлар чиқаради. Заёмлар карз хаки тулаш жахатидан фоиз туламайдиган ютук чиқадиган хам фоиз бермайдиган ва баъзан фоизсиз булади.

Кредит муносабатларида давлат факат карздор вазифасини утамай, карз берувчи ролини хам бажаради. Давлат уз маблағларини хисобига

банкда карз фондини ташкил этади хазинадан карз ҳам беради. Хазина карзи давлат бюджетидан корхона, фирма ва ташкилотларга уларни молиявий санацияси соғламлаштириш учун сарфланади. Мазкур карз ҳам маълум муддатга, кайтариб бери ва фоиз тулаш шарти билан берилади. Аммо фоиз гоят имтиёзли булади ва даромат олишни кузламайди. Давлат уз карзидан воз кечиши мумкин.

Халкаро кредит.

Халкаро кредит - узига хос кредит муносабатларининг йигиндисидан иборат булиб, бунда бир мамлакатдан товар ёки пул ресурслари бошқа бир мамлакат тамонидан ижтимоий иқтисодий ривожланишни тезлаштириш халкаро меҳнат таксимотини чуқурлаштириш, ишлаб чиқаришни жаҳондаги фан-техника ютуқлари асосида ташкил этиш мақсадида ишлатилади. Бунда кредит муносабатларни субъектлари сифатида давлат, банклар, халкаро валюта-кредит ташкилотлари ва алохида ҳуқуқий шахслар майдонга чиқади.

Халкаро кредитлар асосий шакллари сифатида Фирмавий кредит, акцентли кредит, акцентли рамбурсли кредитидларни айтиш мумкин.

Фирмавий кредит-бу бир мамлакат фирмаси тамонидан иккинчи мамлакатдаги фирмага берилган кредитдир. Унинг энг куп тарқалган тури - бу экспортёрнинг импортёрга товарларни тулов муддатини кечиктириш асосида сотишга асосланган кредитдир.

Акцентли кредит - бу йирик банк тамонидан тартталарни акцептлаш шаклида бериладиган кредитдир. Агар экспорт қилувчи импорт қилувчининг туловга қобилиятдан шубҳа қилса ёки тулов йигиндисини тезда хоҳласа, ушбу кредитдан фойдаланилади.

Акцептли - рамбурсли кредитнинг маъноси шундаки, экспорт қилувчининг векесили мамлакат банки тамонидан акцентланади ва импортёр вексилда қурсатилган йигиндини акцентланган банка утқазади.

Бизнинг шароитимизда Банк тамонидан миқдорларга бериш алохида ссуда ҳисобларидан, контаккоррент ҳисобидан ва овердрафт ҳисобидан амалга оширилиши мумкин ҳисоб кредитнинг мақсади ва мазмунига мувофиқ очилади. Кредит берилганда миқдордан муддатли мажбуриятнома олиниб (корхона раҳбари ва бош бухгалтери имзолари ва корхона муҳри билан) унда кредит қайтарилиши лозим бўлган муддатга корхона банкидаги узининг тегишли ҳисобидан белгиланган суммани сузсиз талаб бериши мажбурияти расмийлаштирилган булади. Муддатли мажбуриятнома банкда балансдан ташқари 91809 ҳисобига қирим қилинади. Кредитни қайтариш муддати етиб келганда қарз олувчи ҳисобида кредитни қайтариш учун маблағ бўлмаса, кредит муддати утган

кредитлар хисобига утказилади. Кредит буйича муддатли мажбуриятнома 2-картотекага олинади ва календар навбат тартибида туланиши лозим.

а) Ишонч кредит

Моддий таъминлаганлиги талаб этилмасдан берилган кредит ишонч кредити еки бланк кредити деб юритилади. Бундай кредит берилиши банк ун катта таваккалчиликни билдиради ва шунинг учун у туловга лаекатлилигига ҳеч қандай шубҳа бўлмаган ва банк билан мунтазам алоқадаги ҳужалик юритиш субъектларига берилиши мумкин (кр. қобилият №). Ишонч кредити қарз олувчи томонидан тақдим этилган илтимоснома ва аризага мувофиқ кредит қамитети қарори билан берилиб, тегишли равишда кредит шартномаси тузилади (гаров еки қарғолат талаб этилмайди). Қарз олувчи кредитни уз муддатида қайтариш ҳақида банкка муддатли мажбуриятнома топширади.

б) Алоҳида ссуда ҳисобби бўйича кредитлаш

Алоҳида ссуда ҳисобби орқали кредитлаш «кредит линияси» очмасдан ва кредит линияси очган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Кредит қарз олувчининг асосий фаолияти билан боғлиқ товар моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва хизматлар учун ҳақ тулашга 30 кундан ортиқ бўлмаган муддатга акредитивлар очишга берилиши мумкин.

«Кредит линияси» очмасдан кредит берилганда банк алоҳида ссуда ҳисобби орқали бир марталик кредитлар беради. Ҳар бир кредит бўйича алоҳида ҳужжатлар пакети қоидага мувофиқ расмийлаштирилади. Ҳар бир кредит учун кредит қамитетининг алоҳида ҳулосалари зарур бўлади. Кредит линияси очилган ҳолда кредит бериш бериладиган кредит энг юқори суммасини (кредит линияси) олдиндан. Кредит пакети ҳужжатлари мана шу суммага расмийлаштирилади. Кредит линияси бўйича кредит одатда, қишлоқ ҳужалик маҳсулотини қайта ишловчи, тайерловчи, савдо ва таъминот ташкилотларига улар барқарор молиявий аҳволига эга бўлганда бўлади.

Очилган кредит линияси суммасига банкдан қарз олувчи олдиндан қарантияли мажбуриятномаси расмийлаштирилади. У икки нусхада тузилиб, бир нусхаси банк бухгалтериясида 91809 ҳисобда ҳисобга олиниб, иккинчи нусхаси қарз олувчига юритилган йиғма жилдда сақланади.

Кредит линияси очилиши банк томонидан қарз олувчига банк вақиллик ҳисобби аҳволдан қатий назар кредит шартномасида қайд этилган сумма доирасида ва муддатда кредит бериш мажбурияти

олинганлигини билдиради. Кредит линияси очилган иш билан банк унинг жами суммасига нисбатан ишлатилиши даражасидан катий назар фоиз хисоблаш ҳукукига эга булади ва бу кредит шартномасида қайд этилади.

Алоҳида ссуда ҳисоби бўйича берилган кредитларнинг қайтарилиши кредит шартномасида курсатилган муддатларда амалга оширилади.

Кредит шартномасида кредитни қайтаришнинг қуйидаги усуллари белгиланиши мумкин.

1. Карз олувчининг ҳисоб-китоб ҳисобидан муддати етиб келган карзларни муддатли мажбуриятномаларга биноан ундириб олиш.
2. Муддатдан аввал карзларнинг уз ҳисоб-китоб ҳисобидан тулов топширикномаси билан ссуда ҳисобига маблағнинг утказилиши оркали.
3. Карздор товар-моддий бойликлар ва хизматлар учун олинган векселларни банкда ҳисобга олиш оркали.
4. Карздор банкка топширган гарантия, кафилик еки гаров бўйича ҳуқуқларни амалга ошириш.

Овердрафт

Овердрафтда банк миқдорга унинг ҳисоб китоб-ҳисобида қисқа даврда дебет қолдиқ бўлишига руҳсат беради. Овердрафтан фойдаланиш ҳуқуқи банкнинг ишончли миқдорларига берилади ва бу овердрафт бўйича кредит шартномаси тузиб расмийлаштирилади. Шартномада берилиши мумкин бўлган кредит суммаси курсатилган булади.

Кредит бериш карздор асосий фаолияти билан боғлиқ товар моддий бойликлар ва хизматлар учун пул ҳисоб-китоб ҳужжатларини овердрафт ҳисобидан тулаб бериш йули билан амалга оширилади.

Карздорнинг овердрафт ҳисобига туланаётган барча суммалар карзни қайтаришга йуналтирилади. Шунинг учун овердрафт ҳисобиданги дебет қолдиғи (карз суммаси) маблағ тушишига мувофиқ ҳолда ўзгариб туради.

Карздор ҳар ойнинг охирида овердрафт ҳисобида кредит қолдиқни таъмин этиши лозим. Агар овердрафт ҳисобда ой охирида дебет қолдиқ ҳосил бўлса, у карздорнинг банкдаги депозит ҳисобидаги қолдиқдан ортиб кетмаслиги керак. Депозит ҳисобда қолдиқ бўлмаганда овердрафт ҳисобда ой охирида кредит қолдиқ таъмин этилмаса, ундаги дебит қолдиқ тугатилгунча қадар кредит бериш тўхтатилади.

Назорат учун савлолар.

1. Тижорат кредити беришнинг қандай усуллари мавжуд?
2. Кредитнинг асосий шакллари айтинг.
3. Истемолчи кредити ва уни турларини айтинг.
4. Банк кредити ва уни турларини айтинг.

5. Контокоррент кредити кандай тартибда берилади?
6. Давлат кредити деганда нимани тушунасиш?
7. Халкаро кредит ва унинг асосий шакллари тугрисида нима дея оласиз?
8. Халкаро ташкилотлар берадиган халкаро кредитларнинг хусусий банклар билан берадиган кредитлардан фарқи борми?

10- маъруза: Ўзбекистонда кредитлашнинг хусусиятилари.

Режа:

1. Кичик ва урта бизнесни кредитлаш.
2. Карзларни сугурталаш.
3. Кредит фоиз сиепати.

Таянч ибора. Бизнес, тадбиркор, сугурта, бизнес план, хисобот, ракобат, гаров, кафолат, хусусийлаштириш, бизнес-фонд, солиқ инспекцияси.

Республикада халқ-хужалиғини кредитлашнинг энг муҳим манбаларидан бири хусусийлаштиришдан тушадиган маблағлардир. Ўзбекистон хусусийлаштиришдан тушган барча маблағларни давлат бюджетига эмас балки хусусийлаштирилган корхоналарни куллаб-қувватлашга ҳамда бозор инфратузилмасини ривожлантиришга йуналтирилган дунёдаги камдан-кам давлатлардан бири хисобланади.

Республикада хусусийлаштирилган корхоналарни кредитлашнинг биринчи хусусияти шундаки, маблағлар давлат тасаруфидан чиқариш хисобига ҳосил бўлади ва Давлат мулки кумитасининг махсус ҳисоб варағида жамғарилади.

Иккинчи хусусияти шундан иборатки, республика молия вазирлиғи билан келишилган ҳолда кредитдан фойдаланишнинг имтиёзли сурилувчи фоиз ставкаларини белгиланади.

Фоиз ставкасини миқдорини узғариши ҳар чоракда юз беради, лекин у ҳар доим республика уртача банк фоиз ставкасидан паст бўлади. Бундан қуринадики, мулкчилик шаклини нодавлат мулкчилик шаклига узгартирилган корхона янги шаклда фаолият курсатишнинг биринчи куниданок ўз бизнес дастурларини амалга ошириш учун давлат корхоналаридагига нисбатан фойдалироқ шартларда олиш имкониятига эга бўлади. Шуниси муҳимки, лоиҳаларни кредитлаш ҳақида қарор фармоиши бериш юқоридан курсатиш йули билан эмас, балки катъий иктисодий ҳисоблар асосида қабул қилинади.

Қарз олишни расмийлаштириш учун хусусийлаштирилган корхоналар томонидан Давлат мулк кумитасига қуйидагиларни топшириш талаб қилинади:

1. Хат-карз оладиган корхона кирадиган хужалик ташкилоти (холдинглар, понцернлар уюшмалар ва хакозо) нинг тавсияномаси.

2. Корхонанинг кредит олиш аризаси (маблаг билан таъминлаш буйича илтимоснома-хат).

1. Лоиханинг бизнес режаси ёки техник иктисодий асоси унда куйидагилар акс эттирилиши тавсия килинади.

1) Ишлаб чиқаришга тавсия килинаётган товар (хизмат) лар ишлаб чиқариш хажми, ракобатбардошлилик.

2) Бозорни баҳолаш (мавжуд ахвол, сотиш, ракобат).

3) Таваккалчиликни баҳолаш ва сугурта.

4) Молиявий режа ва молиялаш стратегияси (уз маблағлари ва карз олинадиган маблағлар ҳисобидан).

5) Лоихани амалга оширишнинг тармок ёки календарь режаси.

6) Мавжуд ва зарур микдордаги қувват ҳамда ресурслар (ишлаб чиқариш майдонлари, таҳнологиялар, усқуналар, хом-ашё ва материаллар, коммуникация ва хакозо).

7) Карз маблағлардан фойдаланишнинг молиявий натижалари ва кредитни узиш тартиби.

8) Лоихани экологик хавсизлиги.

4. Корхонани руйхатдан утказганлиги ҳақидаги қарор устав ва давлат мулк қумитасининг мукка эғалик ҳақидаги ордери нусхалари.

5. Хизмат қурсатадиган банкнинг қарз суралаётган пайтда қарз суралётган қорхонанинг қредиторлик қарзи бор-йуклиги ҳақидаги маълумотномаси.

6. Қарзнинг қайтарилишини таъминлаш қафолати (сугурта қомпаниси ёхуд вақил қилинган банқдан гаров ёки қафолат ҳақидаги шартномаси).

7. Қорхонани оқирги ҳисобот даври (кредит сураб муқожат қилишдан олдинги чорак) учун баланс нусхаси.

Унга рақбар ва бош бухгалтер имзо чекган муҳр босилган булиши шунингдек қарз олувчи жойлашган манзилдаги солиқ органининг муҳри босилган булиши, зарур ҳолларда эса қарз олувчининг молиявий ахволи ҳақида аудиторлик ташкилотининг ҳулосаси булиши лозим.

Ўзбекистонда қичик ва ҳусусий бизнесни қредитлашнинг ҳам узига ҳос томонлари бор. Бундай гуруҳ қорхоналарини қредитлашнинг ҳамда қабул қилинган анъанавий молиялаш маблағларидан ташқари Ўзбекистон Республикасида маҳсус қредитлаш манбалари мавжуд.

Ҳуқумат қарорига мувофиқ Ҳусусий тадбирқорликни қуллаб-қувватлаш мақсадида Республикада маҳсус фонд яъни Республика бизнес фонди ташқил қилинган.

У жалб киладиган маблаглар Узтадбиркорбанк оркали жамгарилади ва куйидаги асосий вазифаларни бажариш учун кайтариш шarti билан кредитлар курилишида ажратилади.

- лойхани имтиёзли кредитлаш йули билан хусусий тадбиркорликка ва кичик бизнесга молиявий ёрдам курсатиш.
- республика худудларида хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг кенг инфратузилмасини ривожлантиришган кумаклашиши.
- хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес сармоя лойихаларини амалга ошириш учун турли кредит муассасаларидаги карз сармояни жалб килиш учун талаб килинадиган кафолатлар, мажбуриятлар ва кафилликлар бериш.
- лойихаларнинг халкоро андозаларга мос келадиган техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқишга "грант" тузим ва бериш ҳамда уларни амалга ошириш билан боғлиқ сугурта полисини коплаш.
- хорижий жохозлар визингини ташкил килиш асосида хусусий тадбиркорликка ва кичик бизнесга технологик кумак курсатиш.

Бизнес-фондини нормал фаолият курсатишини таъминлаш учун унга бюджетдан ва хар йили хусусийлаштиришдан тушадиган ҳамма сум манинг 50 фоиз микдорда маблаг ажратилади.

III

Ўзбекистонда кичик бизнес кредитлашдаги яна бир муҳим хусусияти шундаки давлат карзларни сугирталашнинг ишончли механизмни яратди.

Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамасининг қарори билан хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес сугурта ҳимояси бўйича "Мадад" агентлиги тузилган.

Унинг бўлинмалари республиканинг барча худудларида жойлашган бўлиб, жойларда вужудга келган масалаларни дарҳол ҳал килишга имкон беради.

Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларини сугирталашнинг куйидаги тартиби тасдиқланган:

1. "Мадад" агентлиги Бизнес фонд билан ёкин алоқада ишлайди, белгиланган тартибда таклифлар ва лойихалар экспертизасини таъминлайди, шунингдек Бизнес фондининг карз олувчиларга кредитлар ажратиш учун асос буладиган сугурта полиси берилишини таъминлайди.

2. Тадбиркор ҳужжатлар мажмуаси (Устав балансин, лойиха, бизнес режаси) билан "Мадад" агентлигига мурожаат килади.

3. "Мадад" агентлиги топширилган ҳужжатлар экспертизасини утқазади: сунгра экспертиза натижалари агентлик бошқарувига хабар килинади ва у сугурта кафолати беришнинг мақсадга мувофиқлиги

хакида қарор чиқаради. Рухсат булғач, тадбиркор билан сугурта шартномаси тузилади ва шу асосда сугурта полиси берилади.

4. Тадбиркор шартнома асосида агентликка сугурта туловини утқазади. Агар тадбиркорни сугурта туловини тулашга маблағи бўлмаса у ҳолда тулов Бизнес фонддан кредит олингандан сунг амалга оширилади.

5. Кредит ва сугурта шартномасининг амал қилиш даврида "Мадад" агентлиги ажратилган ва сугурталанган кредитдан мулжалланган мақсадда фойдаланилаётганлигини текширади.

6. Кредит ёки унинг бир қисми узилмаган ҳолда кредит шартномасининг амал қилиш муддати тугатилгач "Мадад" агентлиги Бизнес фонднинг маълумоти бўйича сугурта кези келгани ҳақида далолатнома тузади ва 10 кун муддат ичида тулов топшириқномаси бўйича Бизнес фонднинг тегишли ҳисоб варағига муаян суммани утқазади.

Бизнес-фонд томонидан кредитларнинг ажратилиши одатда "Мадад" сугурта агентлиги берган сугурта полиси ва кредит шартномаси асосида фонд бошқарувининг қарори бўйича Уздабиркорбанк орқали амалга ошади.

Имтиёзли кредитларнинг берилиши Бизнес фонд томонидан давлат маблағларидан жалб қилинган маблағлар ҳисобига амалга оширилади ва иктисодиётнинг устивор тармоқларидаги хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни инвестиция лойиҳаларини маблағ билан таминлашга йуналтирилади.

Имтиёзли кредитларни ўзиш муддати лойиҳанинг харажатларини қоплаш муддатига қараб 10 йилгача муддатга 2 йилдан 5 йилгача имтиёзли давр билан белгиланади. Имтиёзли кредит бўйича фоиз ставкаси қатъий белгиланмаган.

Кредит ажратиш учун зарур ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

1. Лойиҳанинг кенг (батафсил) Бизнес-режаси.
2. Қорхонанинг устави (нотариус ёки ҳокимликдан тасдиқланган бўлиши керак).
3. Қорхонанинг солиқ инспекцияси тасдиқлаган баланси.
4. Қорхонанинг молиявий аҳволи ҳақида банк маълумотномаси.

Объектлар қурилиши 2 млн сумгача ташкил этадиган лойиҳалар бўйича Бизнес-режа бўлимида қуйидаги қушимча ҳужжатлар топширилиши лозим.

- ҳокимликнинг қурилиши учун ер ажратиш ҳақидаги қарори.
- меъморлик режалаш топшириғи.
- экологияга салбий таъсири йуқлиги ҳақида табиатни муҳофаза қилиш органларнинг ҳулосаси.

- объектларни сметаси ва йириклаштирилган смета хисоби.
- лойихага техникавий экспертиза хулосаси.

Курилиш ишлари хажми 2 млн сумликдан ортиқ бўлганда:

- ҳокимликни ер ажратиш ҳақидаги қарори.
- меъморлик-режалаш топшириғи.
- табиатни муҳофаза қилиш органларининг хулосаси.
- тулик ҳажимдаги лойиха-смета ҳужжатлари.
- лойихага идорадан ташқари давлат экспертизасининг хулосаси.

Юқорида баён қилинган кредитлаш ва сугурталаш тизими собиқ иттифок мамлакатларининг ҳеч қайсисиникига ухшамайди.

IV. Бозор иктисодиётини ривожлантиришда унга хорижий инвестицияларининг жалб қилиниши ва унда иштироки алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда бир неча ихтисослаштирилган хорижий фондлар фаолият қурсатмоқда.

Улардан бири Марказий Осиё-Америка тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш фонди ҳисобланади. АКШ ва Ўзбекистон ҳукумати қумагида тузилган бу фондга анча-мунча ҳукукий ва солиқ имтиёзлари берилган. Бу имтиёзлар унга кичик ва урта бизнес вакилларига паст фоиз ставкалари бўйича кредитлар бериш учун имкон беради.

Фонднинг яна бир узиға хос хусусияти, кредитлар беришдан ташқари корхонанинг акциялари мажмуасини сотиб олади ва бевосита инвестициялаш йули билан тугридан-тугри уларни тижорат фаолиятида иштирок этади.

Фонд давлат оппарати таъсиридан бутунлай ҳали мустақил тизимидадир. Фондни 2 та асосий дастури мавжуд:

1. Тугридан-тугри сертификатлаш дастури. Бу дастурга қура, истикболли тижорат корхоналарига, шу жумладан ҳудудга ҳозирги замон технологияларини, молиявий ресурсларни олиб келиши мумкин бўлган бутун дунё инвеститорлари иштирок этадиган қўшма корхоналарга улуш билан хатлашиши ва кредитлаш шаклида тугридан-тугри инвестициялар берилади.
2. Алоҳида компания сифатида тузилган лекин фонд томонидан тулик назорат қилиб туриладиган компания филиали "Кроссроудс" Осиё кредит компанияси кичик тадбиркорларга 100 000 АКШ долларигача кредитлар беради.

Биринчи дастур бўйича Фонд урта хусусий корхоналарга шу жумладан янги тузиладиганларига улуш билан қатнашиш шаклида ҳам, кредитлаш шаклида тугридан-тугри сармоялар беради. Улуш билан қатнашиш шаклидаги инвестицияни амалга оширишда Фонднинг қатнашиш улуши одатда 20% дан 40% гачани ташкил қилади. Фонд

белгиланган акциядорлик сармоясига кушиладиган минимал бадал 250000 АКШ доллари, максимал бадал 5 000000 АКШ доллари айрим ҳолатлардагина Фонд ушбу чекловлардан истисно қилиш имкониятларини қуриб чиқиш мумкин.

Фонд орқали кредит беришда кредитлар АКШ долларида ёки бошқа қатъий валюталарда берилади. Кредитнинг асосий қисми ва фоизлар буйича вақти-вақти билан туловларни амалга ошириб туриш мажбурий. Осиё кредит компанияси "Кросероудз" (Кичик бизнесни кредитлаш дастури)- бошловчи тадбиркорларга 100000 АКШ долларигача кредит беради. Бажарилиши мажбурий бўлган мақуллаш тадбири ва кредитни ўзиш дастури маҳаллий банклар билан ҳамкорликда бажарилади.

Маҳаллий компаниялар томонидан ҳам, халқаро компаниялар томонидан ҳам қилинадиган инвестиция таклифлари - агар лойиҳа ҳеч бўлмаганда озгина маҳаллий улушни ўз ичига олса маблағ билан таъминланиши мумкин.

Булажак инвестиция олувчилар томонидан аризаларни бериш, фонд аризаларни қуриб чиқиш ва мақуллашнинг қатъий ҳамда батафсил тадбирлар ва мезонлари белгиланган.

Корхона ва тадбиркорлар фондга лойиҳа билан мурожаат қилганида таклифни ёзма равишда расмийлаштириш керак. Таклиф қуйидагиларни ўз ичига олиши керак; инвестиция учун аризининг баёни, улуш билан қатнашиш ёки кредитдан тушадиган маблағдан қандай фойдаланиши ҳақидаги ёзма тушунтириш, фирма мулкчилик шакли ва раҳбарлик таркибий тузилиши қисқача баёни, таваккалчиликнинг қисқа баёни молиявий курсаткичлар ва тахмин қилинаётган фойдаларнинг таҳлили, лойиҳага қушиладиган активларга эгалик ҳуқуқини очик-ойдин белгилаб берадиган юридик ҳужжатлар.

Фонд учун тахмин қиланаётган чиқиш стратегияси, қузда тутилаётган инвестицияларнинг атроф муҳитга таъсири ҳақидаги ҳужжат, компаниянинг барча маҳаллий қонунларига риоя қилиниши ҳақида фонд раҳбариятини ишонтирувчи хати.

Ариза топширилгандан кейин фонд дастлабки ялпи текшируви ўтказди. Бу текширув жойини ўзига боришни молиявий ҳисоботларни таҳлил қилишни ариза берувчини анкета маълумотларини текширишини, қушиладиган активларни баҳолаш ва ялпи текширув жараёнининг барча жиҳатларини ҳужжатларни тайёрлашни ўз ичига олади. Сунгра фонднинг юқори раҳбарияти таклифга ўз баҳосини беради. Агар зарур бўлса, яна камқустлари тузатилади.

Мақуллаш жараёни: Фонд раҳбарияти таклифни текшириб чиққандан кейин уни ўзил-қесил қуриб чиқиш учун инвестиция қумитасига ёки таркибдаги директорлар кенгашига топширади. Таклиф

макуллашдан кейин томонларнинг узил-кесил келишилганликларини белгиловчи ва ҳамма шартларни камрайдиган юридик ҳужжатларнинг тулик мажмуаси тайёрланади. Барча ҳужжатлар жамланганидан ва барча зарур имзолар қуйилганидан кейингина маблағлар берилади.

V. Инвестиция лойиҳаларини кредитлаш ҳақидаги қарорни қабул қилишда уларнинг техник-иқтисодий асосланиши жуда муҳим бўгин ҳисобланади. Бу муаммони ҳал қилиш учун Ўзбекистонда республика инжиниринг компанияси "Ўзинвестлойиха" тузилган. Бу компания акциядорлар жамияти сифатида ташкил этилиб, унинг таъсисчилари етакчи лойиҳалаш институтларидир.

"Ўзинвестлойиха" инжиниринг компаниясининг асосий вазифалари ва йуналишлари қуйидагилардан иборат.

1. Инвестициядан олдинги тадқиқотларни бажариш (бизнес-режаларни техник иқтисодий асосларни, маблағ билан таъминлаш схемалари ва бошқа материалларни ишлаб чиқариш) ва инвестиция лойиҳаларига доир эксперт-маслаҳат тадбирларни амалга ошириш.
2. Инвестиция лойиҳаларини лойиҳа-смета ҳужжатларини ишлаб чиқариш.
3. Инвестиция лойиҳаларини халқаро андозаларга мувофиқ тайёрлаш учун услубий тавсияномалар, шакллар ва курсаткичларни ишлаб чиқиш.

"Ўзинвестлойиха" йирик инвестиция лойиҳалари устида иш олиб бориш билан бирга кичик бизнес учун жуда зарур лойиҳаларни юқори малакали савияда ишлаб чиқиш билан шугулланишга ҳам жалб қилинган. "Ўзинвестлойиха" кичик ва урта корхоналар учун батфсил маркетинг тадқиқотларни бажаради замонавий тенологияларни ишлаб чиқади.

Назорат учун саволлар

1. Бизнес фонд қачон ташкил этилган?
2. Хусусийлаштиришдан тушган маблағлар қандай мақсадларга сарфланади?
3. Қарз олиш учун тадбиркор қандай ҳужжатларни расмийлаштиришлари керак?
4. Бизнес фонд томонидан қандай мақсадларга кредит берилади?
5. «Мадад» сугурта агентлиги нима мақсадда ташкил этилган?
6. Ўзбекистонда кичик ва хусусий бизнесни кредитлашни узига хос хусусияти борми?
7. Марказий Осиё – Америка тадбиркорликни қўллаб қувватлаш фондини асосий дастури нима?

8. Узинвестлойиха инжениринг компаниясининг асосий вазифалари ва йуналишлари кандай?
9. Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес кандай сугурталанади?
10. Бизнес фонд маблаглари кандай маблаглар хисобига ташкил килинади?

11 маъруза: Кредит хатар ва уни бошқариши.

Режа:

1. Кредит хатарини баҳолаш мезони.
2. Фоиз хавф-хатари.
3. Кредит ва фоиз хатарига таъсир этувчи омиллар.

Таянч ибора. Актив, пассив, фоиз, кредит, миждоз имконияти, гаров, капитал, фоиз, хавф-хатар, ликвидлик, ракобат, баланс.

Ривожланган бир катор мамлакатларнинг хусусан. АКШ. Германия, Швейцария, франция каби мамлакатларнинг банк амалетида кредит хавф-хатаринибаҳолашининг 5та мезони куллани-лади.

1. Мижознинг обрӯ-эътибори
2. Мижознинг имконияти
3. Мижознинг копитали
4. Шарт-шароитлар
5. Горов. мижознинг обрӯ-эътибори деганида унинг зиммасидаги маждурятларни уз вақтида бажариш соҳасида ортирган шуҳрати тушинилади Мижознинг имконияти деганда, унинг барча операциялар буйича еки аник бир лойиха буйича пул маблагларига эга булиш имконияти тушунилади.

Мижоз капиталининг маълум бир кисми кредит суралаётган объектини молиялаштирилишига жалб этилиши керак яъни, хавф-хатарнинг маълум бир кисми мижознинг хссасига ҳам тугри келиши керак.

Шарт-шароитлар деганда мижоз корхонасига мансуб булган тармокнинг, махаллий бозорнинг ва умуман иктисодиётининг жорий ҳолати тушунилади.

Гаров мижозининг мазмуни шундаки кредит ликвидлик гарови билан белгиланган булиши керак.

Фоиз хавф-хатари деганда фоиз ставкаларининг даражаси ва ҳаракатининг узгариши натижасида сарар куриш хавфи тушунилади.

Фоиз хавф-хатари дебиторларни ҳам кредиторларни ҳам уз қарига тортади. Фоиз хавф-хатарини минималлаштириши мумкин. Фоиз хавф-хатарини бошқаришининг бир қанча усуллари мавжуд. Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Активларни бошқариш
 2. Пассивларни бошқариш
 3. Фоиз мажмуасини бошқариш
 4. ПЭЛни бошқариш
- Активларни бошқариш, одатда маблағлар маблағи билан туғридан-туғри боғлиқ равишда амалга оширилмайди.

Активлар йегиндисининг усиши сабабларини фойдалилик даражасини ва хавф-хатарга учраши эҳтимолларини таҳлил қилиш орқали фоиз хавф-хатарини минималлаштиришга эришиши мумкин. Аммао активларни бошқариш 20 мил билан чеклаб қолади.

1. Активнинг ликвидлилиги ва кредитни тулай олмаслик хавфини мавжудлиги.
2. Бошқа банклар томонидан кредит баҳосини белгилашда рақобатнинг мавжудлиги билан банк пассивларни бошқариш, пассивларга нисбатан, уларни активлар портфелини миқдори ва таркибини белгиловчи муҳим омил деб ҳисоблашга асосланади. Шу сабабли пассивларнинг миқдорини муддатини ва уларни жалб қилиш ҳаракатларини кредитлар портфел билан мувофиқлаштириш-фоиз хавф-хатарини минималлашти-ришнинг оқилона йўли ҳисобланади.

Пассивларни бошқаришни узиға ҳос томонлари бор.

1. жалб қилинган маблағларнинг баҳоси банкларнинг қўпчилик кредитларидан қоладиган даромадлардан анча паст
2. кредитларнинг фоиз ставкаси бозор орқали аниқ урнатилади ва шунинг учун ҳам депозитларнинг қийматиға нисбатан ўзгаришчан ҳисобланади
3. Банклар ва бошқа кредит институтлари томонидан жалб қилинган маблағлар ўзаро қўчли рақобатда бўлади.

III. Ҳар бир тижорат банки маълум даражадаги фоиз мартасига эришишиға ҳаракат қилади. Бу эса ўз навбатида кредит хавф-хатарининг маълум даражасини белгилаб беради.

Фоиз мартасининг даражаси қанчалик юқори бўлса, банкнинг кредит хавф-хатарига йўл қўйиш эҳтимол шунчалик юқори бўлади.

Фоиз мартасини белгилаб қўйилган даражаси қуйидаги омиллар таъсирида вақти-вақти билан ўзгариб туради.

1. Фоиз ставкаларининг ўзгариши
2. Рақобат
3. Хавф-хатар даражасининг ўзгариши

Умуман олганда фоиз мартасини бошқариш мураккаб жараён бўлиб банк операцияларининг, узғаришини фоиз ставкаларини ва умуман иктисодиётдаги узғаришларни доимо таҳлил қилиб боришини талаб қилади. Инфляция даражаси юқори бўлган мамлакатларда купчилик банклар қатъий белгиланган ставкада кредитлашни амалга ошира олмайдилар. Уз навбатида корхоналар ҳам аҳоли ҳам қатъий белгиланган ставкада депозитлар қуйишни хохламайдилар. Инфляция сиёсий ва иктисодий нобарқарорлик шароитида юз бераётган бўлса, унда фоиз ставкаларни олдиндан чамалашнинг умуман иложи бўлмайди.

Банк балансида қатъий белгиланган ҳамда сузиб юрувчи ставкадаги активлар ва пассивлар бўлишига қарамасдан, активларни муддатлари бўйича мувофиқлаштира олмаслиги мумкин шунинг учун банк даромад келтирадиган активларнинг айримларини танлаб олиб фоиз ставкаларнинг узғаришини аниқлашга ҳаракат қилиш лозим.

Кредитлаш жараёнида банк корхонага тегишли активларни ҳимоя қилиш мумкин.

Агар қуйидаги 3 шарт бажарилса гаров йули билан кредит хавф-хатарни минимал даражада қисқартириш мумкин.

1. Гаровга олинган активлар бошқа банклар учун гаров объекти бўлмаслиги керак
2. Гаровнинг қиймати берилган ссуда қийматига мос бўлиши керак
3. Гаровга олинган активларнинг ҳолати устидан вақти-вақти билан назорат олиб бориши керак.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида кредитлар учун гаров объекти сифатида товар моддий қийматлар ва асосий воситалар ишлатилмоқда. Ривожланган бозор иктисодиёти шароитида энг ликвидли ва ишончли гаров объекти бўлиб ҳукуматнинг қимматбаҳо қозғалари ва ер ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасидан ерга хусусий мулкчиликнинг мавжуд эмаслиги, республикада қимматбаҳо қозғалар бозорининг ривожланмаганлиги сабабли бу ички муҳим омил гаров объекти сифатида фойдаланиш имкониятини бермайди.

Назорат учун саволлар.

1. Кредит хавф-хатари деганда нимани тушунасиш?
2. Фоиз хавф-хатарини бошқаришнинг қандай усуллари биласиз?
3. Активларни бошқариш орқали фоиз хавф хатарини минималлаштириш мумкинми?
4. Фоиз маржасини бошқариш қандай амалга оширилади?
5. Муаммоли ссудалар ҳақида нималарни биласиз.

6. Пассивларни бошқариш оркали фоиз хавф-хатарини кискартириш мумкинми?
7. Фоиз маржаси бошқариш жараёнига инфляция кандай таъсир курсатади?
8. Кредитлаш жараёнида банк активларини химоя қилиш мумкинми?
9. Ликвидли активларни гаровга олиш йули билан Ўзбекистон Республикасида банк кредитларини таъминлаш имконияти мавжудми?
10. Халқаро кредитлар бўйича қарздорлик муаммоси ва уни энг маъқул ҳал этиш йуллари кандай?
11. Умидсиз кредитларни қоплашга мулжалланган захира фонди кандай ташкил топади?

12-март: Банк тизими.

РЕЖА:

1. Банклар турлари ва вазифалари.
2. Банк тизими.
3. Банклар фаолиятини ташкил этиш.

Таянч иборалар. Банк, миқоз, инвестиция, марказий банк, тижорат банклари, ипотeka банклари, лaмбapд, пай, акция, кооператив банк.

Ҳар кандай қорхона, ташкилот ва ҳужаликлар ишлаб чиқаришни узликсизлигини таъминлаши ва уни қенгайтириш имкониятларини ишга солишга ҳаракат қилар экан албатта қритга бўлган эҳтиёж вужудга келади. Қорхона, ташкилот ва ҳужаликларни қридетга бўлган эҳтиёжлари қридет мусасалари тамонидан қондирилади. Қридет мусасалари муаян мамлакат территориясида қридет ишларини амалга оширадиган мусасалар бўлиб улар таркибига банклар, сугута жамоалари, ҳар-хил фондлар лaмбapларни қиритиш мумкун. Улар орасида банклар тизими муҳим урин тутади. Пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тулашлик ва муддатлик шартлари асосида уз номидан жойлаштириш учун тузилган муасаса банкидир. Банклар ҳуқуқий шахс ҳисобланади.

Банклар корхона,ташкилот ва аҳолидан пул омонатларини қабул қиладилар ва жойлаштирадилар. Кредитлар берадилар, миждозлар ва гумашта банкларнинг топширигига кура ҳисоб китобларни амалга оширадилар ва уларга касса хизмати курсатадилар.

Банклар қонунига ҳилоф бўлмаган ва уз уставларида қўзда тутилган бир қанча операцияларни амалга оширадилар яъни:

- а) миждозлар ва гумашта банкларни ҳисоб рақамини юритиш.
- б) инвестиция сарфланган маблағлар эгасининг еки уларни тасаруф этувчиларнинг топширигига кура қопитал маблағларни пул билан таъминлаш.
- в) тулов ҳужатлари ва бошқа ҳил қимматли қозлар (чеклар, аккредитивлар, векселлар, акциялар, ойлиғациялар ва шу қабилар қикари.
- г) давлат тулов ҳужатлари ва бошқа қимматли қозларни харид қилиш, қотиш ва саклаш.
- д) учинчи шахслар учун пул шаклида иждо этиш назарда тутувчи қафиллик, қақолат бериш.
- с) таварлар етқазиб бериш ва хизмат қурсатиш юзасидан қелиб қикадиган туловни талаб қилиш ҳуқуқини олиш.
- ж) асқоб усқуна, транспорт воситалари ва бошқа қол-қулқлар қотиб олиш ва уларни иждара шароитлари ақосида утқазиш.
- з) чет эл валюталарини ташқилот ва фукоролардан харид қилиш ҳамда уларни қотиш.

Шунингдек банк фаолиятига боқлик бўлган қусасалар юзасидан маслахатлар беришни амалга оширадилар.

Банк операцияларини амалга оширишга вақолати бўлмаган шахслар ва идоралар томонидан баждарилган банк операциялари ҳақий деб ҳисобланмайди.

Банкларга махсулот ишлаб қикариш ва қимматга эа бўлган матераллар савдо қилиш соҳасида шунингдек сугуртанинг ҳамма қуринишлари бўйича фаолиятини амалга ошириш тақикланади.

2. Ўзбекистон Республикаси Марқазий банк системасига қуйдагилар қиради:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Марқазий банки ва унга тобе бўлган муасаса.
- 2) Ўзбекистон Республикаси ташқий иқтисодий фаолияти. Қилий банки.
- 3) Республика ҳисададорлик-тиждорат синаб қуриш банки.
- 4) Республика ҳисадорлик-арқосаноат банки.
- 5) Ўзбекистон Республикаси меҳнат жамғармалари ва ақолига қредитлар бериш давлат тижорат банки.

6) Пай, акция асосида, шунингдек чет эл капитали иштирокида тузилган тижорат банклари, уларнинг филиаллари ва ваколатхоналари.

7) Коператив ва хусусий банклар.

Тижорат, коператив ва хусусий банклар. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа банклар билан узаро муносабатларини шарнома асосида курадилар.

Хар бир банкнинг вазифалари банклар тамонидан ишлаб чиқарадиган ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки рўйхатида утказиладиган уз уставлари бўйича белгиланади.

Тижорат банкларининг фаолияти республика марказий банки тамонидан иктисодий нормативлар белгилаб бериш ва уларнинг фаолияти устудан назорат қилиш йули билан боқарилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкни рухсати билан бошқа республикаларда ва банк филиаларини очишга рухсат ёки ҳуқуқ берилади.

Банклар уз фаолиятларини мувофиқлаштириш мақсадида уюшмалар, ассоциациялар, компонетлар тузишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг банклари уз филиалларида "Банклар ва банклар тугрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 II қонунига", уз уставларига амал қиладилар. Банклари қонундан ташқари фаолият қурсатишга ҳақли эмаслар.

3. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки республиканинг давлат, эмиссион ва зоҳира банки ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки ҳуқуқий шахс ҳисобланиб Ўзбекистон Республикаси олий кенгаши тасдиқлаган уз уставига эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тузиладиган шарномалар ва битимлар асосида рубль зиммасига қирувчи давлатларнинг марказий ва миллий банклари билан ҳамда бошқа хорижий давлатларни банклари билан ҳамкорлик қилди.

Давлат бошқарув идоралари Ўзбекистон Республикаси Марказий уз ваколати доирасида амалга оширадиган иш фаолиятига араашишига ҳақли эмасдир.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг асосий вазифалари қуйдагилардан иборат:

- Пул момилиси, қридет бериш, маблаг билан тaминлам, ҳисоб-китоб қилиш ва ташқий иктисодий алоқа соҳаларида республика иктисодий ва валюта сиесатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
- Ҳисоб китоб ссуда ва валюта операциялари амалга оширишнинг ягона қойда нормаларини белгилаш.
- Барча банклар ҳамда кредит муассасалари пул кредит ва валюта операцияларига доир Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва қоидаларига риоя этишлари устидан назорат урнатиш.

- Баркарор пул муомиласини ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муомалада булган пулни харид қобилиятини сақлаш.
- Банк ишлари билан шугулланиш учун лицензия бериш.
- Республикаси пул ва кредит тизимида раҳбарлик қилиш.
- Милий валютани жорий қилиш ва у билан Республикани х-х нинг таъминлаш.
- Республиканинг олтин захираси ва олмос фондини шакиллантириш.
- Ўзбекистон Республикаси рубль зонасига қирувчи давлатлар ва бошқа мамлакатлар билан ҳамкорлигинини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қумаклантириш улардан марказий ва миллий банкларида халқаро банкларида ва бошқа молия-қидит ташкилотларида Ўзбекистон Республикаси манфатини ҳимоя қилиш.
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг валюта фондини вужудга келтириш, давлат валютасини тартибга солиш ва назорат қилиш бўйича бош ипроил идора вазифасини бажариш.
- Чакана савдо ва чет эл валютасида хизмат қурсатишга рухсат бериш.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки уз зиммасига юкланган вазифаларни амалга ошириш учун тегишли хизматлар ва мусасалар очиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси марказий банки Ўзбекистон Республикаси олий мажлиси олдида ҳисобдор бўлиб, бошқарувчи ва ижро этувчи давлат ҳокимят идора олдида мустақилдир. Марказий банка раҳбарликни раис, унинг муовинлари ва аъзолари иборат бошқарув олиб боради.

Раисни Ўзбекистон Республикаси Президенти тайинлаб сунгра уни олий мажлис тасдиқлайди.

Марказий банк фаолияти олий мажлисининг тегишли қумиталари ёки улардан топшириғи билан аудитор ташкилотлари томонидан текширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ягона пул ҳисоб қитоби, қидет валюта инвестицияси, эмисия қасса қиёсатини утқазिश мақсадида банк фаолияти масалалари юзасидан уз ваколатлари доирасида республика ҳудида жойлашган барча банклари ва бошқа банк мусасалари учун мажбурий булган норматив ҳужатлар қиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қидит ресуслари қуйидагилардан ибарат:

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида вужудга келтирилган устав резерв ва бошқа фондларнинг маблағлари.

- Ўзбекистон Республикаси жамғарма бақидағи пул омонатлари.
- Ўзбекистон Республикаси ҳуқумати омонатлари.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банкларида туловчи қидит ресуслари беради.

Узбекистон Республикаси Марказий банки пул муомлага чиқариш ва муомладан қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир.

Узбекистон Республикаси Марказий банки пул бирликларини муомлага чиқаради, уларни ишқасания қилиш саклаш ва тошишни ташкил этади. Узининг муассасаларида пул белгилари резерв фондларини вужудга келтиради.

Республика инқасая бошқармаси узининг барча бўлимлари билан биргаликда Узбекистон Республикаси Марказий банки тасаруфида бўлади.

Узбекистон Республикаси марказий банки пул кредит орқали республика иксодини, муомиладиш пул массасинини миқдорини ва структурасини тартибга солиб турувчи идора ҳисобланади.

Узбекистон Республикаси марказий банки белгиланган тартибда сакланадиган Давлат пул кредит сиёсати бош йуналишлари асосида пул массаси ҳажми ва структурасининг тартибга солади. Муомиладаги пул массасини солиш тижорат банкларига бериладиган кредитларнинг миқдорини узгартириш, қимматли қозғалар ва чет эл валютасини харид қилиш ва сотиш. Узбекистон Республикаси марказий банкида жойлаштириладиган тижорат банклари мажбурий резервлари нормасини ҳамда фоиз штрафларни узгартирш йуллари орқали амалга оширилиди. Узбекистон Республикаси марказий банки тижорат банклари учун охириги бугин кредитор бўлиб ҳисобланади.

Узбекистон Республикаси Марказий банки қуйдаги операцияларни амалга ошириш ҳуқуқига эга.

- а) Тижорат банкларига улар билан қелишилган муддатга кредит бериш.
- б) Тулаш муддати уч ойдан ошмаслиги шarti билан қимматли қозғаларни ва векселларни гаровга олиб, уларнинг белгиланган нархдан 90 фоиздан қуп бўлмаган миқдор кредит бериш.
- в) Чакана савдони амалга ошириш ва чет эл валютасида хизмат қурсатиш учун рухсатнома бериш.
- г) Пул белгилари ва тангалар таёрлашни таширлиши ва саклашни ташкил этиш.
- д) Рубль зонасига қирувчи давлатлардан миллий ва марказий банклари билан алақалар урнатиш.
- е) Республика томонидан халқаро молия ташкилотларига аъзолик билан боғлиқ операцияларни амалга ошириш.

Узбекистон Республикаси марказий банки Узбекистон Республикасининг ҳуқумати билан қелишилган ҳолда давлат заёмларини жойлаштирган ҳолда улар қиймматини тулаш ва улар бўйича фоизлар тулаш билан боғлиқ операцияларни амалга оширган ҳолда давлат қарзлари ҳисобини юритади.

Тижорат (акцияли, пай асосида ва хусусий банклар юридик ва хусусий) шахсларга конунда назарда тутилган операцияларни бажариш ва хизматлар курсатиш оркали шартнома асосларида кредит-хисоб китоб ва узга хил банк хизмати курсатадилар.

Тижорат банкларини, шунингдек чет эл капитали, иштирокидаги банклар очиш тартиб уларни ташкил этиш учун топшириладиган хужатлар мазмунига куйилган талаблар ва рухсатнома бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади янги ташкил этилаётган ташкил этилаётган тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси марказий банки томонидан банкларга руйхатга олиш умум республика китобида кайт этилган пайдан ҳукукий шахс мазмуни олади.

Тижорат банкларини очиш учун аввало марказий банкдан рухсатнома олиш керак булади бунинг учун куйдаги хужатлар топширилиши керак.

1. Лицензия бериш тугрисидаги илтимоснома.
2. Таъсис хужатлари: таъсис шартномаси банк уставлари, устав қабул қилинганлиги ва банкдан раҳбар органлари жойлашган янги тугрисида мажлис баёни.
3. Иқтисодий асослар ва зарур ҳисоб-китоблар.
4. Муассасаларининг молявий аҳволи тугрисида аудитор ташкилотидан ҳулосаси.
5. Муассислар таклиф қилаётган банк раҳбарларининг (бошқарувчи ва бош муҳосиб) касб жихатидан мунофиқлиги тугрисида маълумотлар.
6. Тижорат банки жойлашган ердаги Давлат банки муассасасини уш бу ҳудудда тижорат банкни очиш мақсадга мувофиқ эканлигини тасдиқловчи ҳулосаси, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларининг тижорат банкни очишга розилиги ҳақидаги маълумот.

Раҳбарият таркибида узгаришлар содир бўлган тақдирда банк янги тайинланган мансабдор шахсларни профессионал маҳоратини тасдиқловчи хужатларни Ўзбекистон марказий банкига тақдим этади.

Тижорат банклари руйхатидан ўтказилган вақтдан бошлабгина банк операцияларини амалга оширишлари мумкин.

Тижорат банклари шартнома асосида бир-бирларининг мабларининг депозит кредит шаклида жалб этишлари, жойлаштиришлари, ўз уставларида курсатилган бошқа ўзаро операцияларни амалга ошириш мумкин.

Мижозларга кредит бериш ва ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажариш учун маблағ етишмай қолган тақдирда тижорат

банклари кредит ресурлари олиш учун Ўзбекистон Республикаси марказий банкига мурожат қилишлари мумкин.

Банкларнинг уз маблаглари булиб қуйдагилар ҳисобланади:

1. Устав фонди.

1. Резервлар ва фойда ҳисобига вужудга келадиган ҳамда банкнинг баласида турадиган бошқа фондлар.
2. Тасқимланмаган фойда, акциячилар ёки пайтлар уртасида акцияларини тақсимлаш ҳисобига ехуд пай миқдорини ошириш ҳисобига олинган маблаг.

Банкнинг активлари булиб эса қуйдагилар ҳисобланади:

- а) Ҳукукий ва хусусий шахсларга бериладиган қарзлар.
- б) Қимматли қозғаларга инвестициялар.
- в) Қучмас мол-мулкка инвестициялар.
- г) Бошқа активлар.

Тижорат банклари операциялари бўйича фоиз сўрафкалари уларнинг узлари томонидан мустақил белгиланади. Аммо бу сўрафкалар давлат пул қидит сиёстига бош йуналишларида белгилаб берилган фоиз сўрафкалари сиёсатга асосланган ҳолда ҳар йили Ўзбекистон Республикаси марказий банки томонидан белгиланадиган энг юқори сўрафкалардан ортиқ бўлмаслиги керак.

Банк процент сўрафкалари - банк ссуддасидан фойдалангалик учун белгиланган ҳақ миқдори қарз суммасига нисбатан проценти ҳисобида ундирилади. Банк проценти сўрафкаси расмий маълум бир даврда узгармейдиган қилиб белгиланади. Бу давлат олган қарзга, давлат ташкилотлари, молия идорали векселлари эвазига бериладиган қарзга шунингдек ишончили даромад келтирувчи қиммат-баҳо қозғалар ҳисобидан берилган қарзларга талукли.

Банк процент сўрафкаси қарзни қайси тарзда ва қандай беришига боғлиқ. Агар қаз ҳолқаро валютада ёки ҳалқаро аблигациялар берилган банк процент сўрафкаси юқори агар миллий валюта берилса паст бўлади. Узок муддат қидит процент сўрафкаси юқори, қиска муддатлиқарз сўрафкаси паст бўлади. Қарз ердам беришда берилганда ҳам процент сўрафкаси имтиезли бўлади. Банк процент сўрафкаси миллимал ва максимал даражаси бор.

Милимал даражадагибанк процент сўрафкаси банкнинг ҳаротларини қоплаб зарур қуринмаслигини таминлаш керак. Максимал даражаси эса банкка эл қатори фойда қуришнм таъминлаши лозим.

Банк омонат (депозит) лари учун тулайдиган процент сўрафкалари ссудадан фойдалангалик учун бошланган процент сўрафкаларидан паст бўлади. Бу эса банкларни фойда олиб ишлашини таъминлайди.

Назорат учун саволлар.

1. Банк нима?
2. Марказий банкнинг вазифалари нималардан иборат?
3. Банкнинг кандай турлари мавжуд?
4. Тижорат банклари кандай ташкил этилади?
5. Банкларнинг уз маблағларига кандай маблағларни киритиш мумкин?
6. Банклар учун кандай фаолият тақикланган?
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тизимига қайсм муассасалар қиради?
8. Тижорат банклари операциялари бўйича фоиз ставкаси қим томонидан белгиланади?
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг кредит ресурслари кандай маблағлар ҳисобига ташкил этилади?
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки кандай операцияларни бажариш ҳуқуқига эга?

13 - маъруза: Молия ва унинг вазифалари.

Режа:

1. Молия хакида тушунча.
2. Молиянинг вазифалари.
3. Ўзбекистонни молия тизими ва уни асосий звенолари.

Таянч ибора. Молия, молиявий ресурс, маблаг, киймат, махсулот, ялпи даромад, тақсимлаш, рағбатлантириш, назорат, социал ҳимоя.

I

Молия кредит муносабатлари пул маблағлари билан боғли муносабатлардир. Бозор иқтисодиетини асосини пул – товар муносабатлари ташкил этади.

Молия – бу халқ ҳужалигида пул ресурсларини ҳосил этиш, уларни тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги иқтисодий муносабатларни билдиради.

Ҳар қандай иқтисодий фаолият, пул талаб қилади. Ишлаб чиқариш қайерда бўлмасин барибир молияни юзага келтиради. Махсулот ва хизматлар тақсимлангандан сунг истеъмол этилиши мумкин. Улар киймат шаклида тақсимланганда дастлаб турли мақсадларни мулжалланган пул ресурслари ҳосил бўлади. Улар товарларга айрибошланиб, шундан сунг истеъмол қондирилади. Масалан киймат шаклидаги махсулот тақсимланганда уни яратиш учун сарфланган меҳнат қуролларидан кийматни ифодаловчи қисмини амортизация фонди шаклига қиради. Бу эса молиявий ресурсга айланади, йиғилиб боради ва унга янги машиналар олиндиб, эскирганларини урни тикланади. Маълумки умумжамият эҳтиёжлари давлат йули билан қондирилади. Буларга атроф муҳитни ҳимоя қилиш, мудофа, ижтимоий тартибни сақлаш, бир қатор номоддий соҳаларни пул билан таъминлаш, аҳолини ночор қатламларини боқиш ва бошқалар қиради. Маскур эҳтиёжларнинг қондириш давлатнинг молиявий фаолияти билан боғлиқ, лекин бу билан давлат молияни яратади деб тушуниш керак эмас. Давлат молияни яратувчи эмас балки уни шу иштирокчисидир, чунки давлат ишларидан ташқарида ҳам масалан тадбиркорликда, оила дорасида ҳам молия алоқалари мавжуд.

Молия иштирокчилари ҳар хил лекин молияни молия қиладиган умумий асос бор. Бу махсулот кийматини тақсимлашдир. Махсуло ишлатиш учун тақсимланганда пул шаклидаги молиявий фондлар ҳосил

булади. Улар табиатан молиявий ресурс ҳисобланади. Молиявий ресурсларни ташкил этишда ва ишлатишда иштирок этувчилар молиявий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади. Молиявий муносабатлардан объект пул ресурслари ҳисобланади. Лекин улар албатта моддий маҳсулотдан маълум қисмини узида ифода этади. Молия муносабатларига ҳос бўлган хусусиятлар молиянинг вазифаларида уз аксини топади.

Молиянинг вазифаси- бу молия моҳиятининг хужалик фаолиятидаги аниқ қуритниш унинг ифодасидир. Молияни – тақсимлаш рағбатлантириш, социал ҳимоя, иқтисодий информация вазифлари мавжуд.

Тақсимлаш вазифаси- молия воситасида жамиятда яратилган ялпи миоллий маҳсулот ва унинг асосий қисми миллий даромад хужалик субъектлари уртасида тақсимланиб пул фондарига айлантирилади. Ишлаб чиқаришни узида юз берадиган тақсимлаш бирламчи тақсимлаш деб аталади. Унинг натижасида бирламчи даромад юзага келади: яъни фода, иш ҳақи фонди, социал сугурта учун ажратмалар, амартизация, пули ташкил топади. Маслан: ишлаб чиқаришда 100милярд сумлик маҳсулот яратилса унда қиймат тақсимланиб, 6 милярд сумлик амартизация фондига 20 млрд сумлик иш ҳақи 15 млрд сум фойзда социал сугуртага 5 млрд ажратилади. Амартизация фонди ишлаб чиқаришни қайта тиклашга кетади. Ҳеч қачон у иш ҳақи сифатида беришмайди. Еки сугурта учун сарфламайди. Аксинча амартизация фонди вазифасини иш ҳақи бажара олмайди. Бирламчи тақсимлашдан сунг иккиламчи еки қайта тақсимлаш юз беради. Бир марта тақсимланган маҳсулот қиймати молия воситалари: (ердамида) солиқлар ва ҳар хил туловлар ердамида қайта тақсимланади. Маслан: тақсимланиш туфайли ҳосил бўлган 20 млрд сум иш ҳақини 5 млрд сумга тенг қисми даромад солиғи шаклида, 15 млрд сумлик фойданинг 8 млрд сумга тенг қисми туловлар шаклида давлатга тегади. Энди давлат узига теккан 13 млрд сумни қайта тақсимлайди. 2 млрд сумни ишсизлик ифодасига, 5 млрд сумни мудофага, 5 млрд суми бошқариш ишга ажратади. Даромад қайта тақсимланганда молиявий муносабат қайтатдан ишлаб чиқариш ва бошқа соҳа, турли корхона тармоқлар уртасида, корхона ва аҳоли уртасида юз беради.

Рағбатлантириш вазифаси – молия воситалари орқали хужалик субъектларини иқтисодий фаолликка ундашдан иборат иқтисодий рағбатлантириш воситаси тақсимотдир. Аммо бундан тақсимлаш рағбатлантириш функцияси айнан бир нарса деб ҳулоса қилиб бўлмайди, гап шундаки, тақсимлаш ҳар доим ҳам рағбатлантириш мулжалламайди.

Масалан: молиядан пул ажратиб қилишлардан бепул уқитиш, даволаш, ногиронларга, қуп болали оилаларга, нафақалар тулаш бу

ишлаб чиқаришни рағбатлантирилмайди албатта. Аммо молияда рағбатлантирувчи томон ҳам мавжуд. Бу молия тиззимида ишлатиладиган соликлар, туловлар, субсидиялар. Солиқдан имтиёз бериш корхоналар ишлаб чиқаришини кўнгайтириш учун кетадиган инвестицияни қўпайтиради. Ишловчиларга қўпроқ моқофот бериш таъминлаб, уларни яхши ишлашга ундайди. Бож пулини қўйириш орқали экспорт рағбатлантирилади., импорт қисқартирилади. Қерак бўлганда зарарни ошлаш учун субсидия бериш корхонани моливия соғломлаштириш воситаси бўлади. Социал ҳимоя воситаси – жамият аъзолари маълум қатламларининг минимал тирикчилик юритиш моливия жихатдан таъминлаш туриш яъни молиявий қафолатлашдан иборат. Жамиятда шундай ночор ижтимоий қатламлар борки улар объектив сабабларга қўра узини – узи тула таъминлай олмайди. Уларни тирикчилигини махсус ташкил этилган пул маблағлари ҳисобидан: маслан ишсизлик нафақалари, болалар учун нафақалар ногиронлик пенсиялари таъминланади. Бу маблағларни нафақат давлат балки қорхона ташкаилотлар жамоат бирлашмалари уз маблағлари ҳисобидан уюштирадilar. Молия воитасида аҳолининг маълум қатламларини ҳимоя қилиш билан бирга ҳаммага тегишли бўлган оммавий социл қафолатлари ҳам бор. Аҳоли соғлигини таъминлаш умумий урта таълим бериш атроф мухитни соғломлаштириш қабил сарфлар борки улар борган назарда тутиб молиялаштирилади. Бозор иқтисодиетига утиш даврида нарх қўтарилиши муносабати билан аҳоли қўрган зарар қисман қомпенсацияланади, яъни аҳоли пул даромадлари оширилади. давлат бюджетит датациялайдиган нархлар ва таърифлар амал қилади. Яъни бази товар ва хизматлардан аҳолига сотиш нархи, ундан ҳақиқий нархидан анча паст бўлади. Орадаги фарқ давлат бюджети ҳисобидан қопланади. Маслан Ўзбекистонда 1 қг бўғдойни харид нархи 80 сум бўлган ҳолда 1 қг ун аҳолига 30 сумдан сотилади.

Иқтисодий ахборот бериш вазифаси – ҳужалик субъектлари ва умуман жамият иқтисодий фаолиятнинг моливия яқунлари ҳсусида маълумот ва ҳабарлар бериб туришдагн иборат бўлиб, иқтисодиетни бошқаришда қўл қелади. Иқтисодий ҳолат молияда узининг миқдорий ифодасини топади. Моливия қўрсатқичлар орқали ишлаб чиқаришнинг қанлий ҳолатда эканлигини қўзатиш мумкин. қорхоналарнинг молиявий аҳволига қараб, уларнинг ҳужалик фаолияти яхши еки емонлиги ҳусусида ҳулосага қелиш мумкин. Молиявий ахборотга қараб тадбирқорлар уз ишининг бориши, уз шароитларининг аҳволи, рақобатчилар имқонидан оғох бўладilar. Тадбирқорлик учун ҳоли молиявий ахборот қерак бўлади ва уни аудиторлик хизмати таъминлаб туради.

Аудиторлик хизмати – бу корхоналар, фирмалар, компаниялар хужалик молиявий фаолиятини таҳлил этиб ҳисоботлар экспертизасини утказиш, уларнинг молия ахволи тугрисида ҳолисона ахборот етказиб туриш ва ҳулосалар чиқаришдир.

Молия ахборот молиявий менежментга (бошқариш) хизмат килади.

Молия уз вазифаларини аниқлаш молиявий воситалар орқали бажарилади – харажатлар амортизация, фойда, акция курси, дивиденд солиқлар, туловлар, бош хаки, сугурта хаки субсидия, дотация, компенсация кабилар шулар жумласига киради. Улар айти вақтда молиявий ресурсларни ташкил этадилар. Масалан: дивиденд микдорининг ошиб бориши акция чиқарган компания молиявий ахволидан яхшилигидан дарак беради. Натижада акция курси ошади, компанияга ташқаридан пул оқиб келиши ва унинг зурайиб кетиши таъминланади.

Молиявий ресурслари ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун пул манбаи бўлиб хизмат килади.

Молиявий ресурслар иқтисодий кутилмаган ҳодисалардан масалан: табиий офатлар, фалокатлардан еки дунё бозор нархини пасайиб кетишидан ҳимоя килади. Молия ресурслар икки турга бўлинади:

1. Микроресурслар.
2. Макроресурслар.

Микроресурслар – корхона, фирма, компания, жамоат уюшмалари доирасида бўлиб, хужалик субъектларини узига тегишли ва қарз олган пул маблағларидан иборат.

Макроресурслар – улар умумдавлат микесида ташкил топади. Улар бюджет ҳисобидан еки бюджетдан ташқари фондлар ҳисобидан пайдо бўлади. Давлат бюджети, пенсия фонди, ишсизлик фонди ва ҳоказолар.

Давлат уз қулидаги молия ресурсларидан фойдаланиб бюджетдан молиялаштириш, донгация бериш, солиқлардан озод қилиш, солиқларни енгиллаштириш орқали иқтисодийга таъсир қурсатади. Молияни иқтисодийга таъсири бир қатор воситалар ердамида борадики улар барчаси биргаликда молия механизмини ташкил этади.

Молия механизми молиявий муносабатларни амалда улантиришнинг шакли услубидир.

Назорат учун саволлар.

1. Молия нима?
2. Молиявий ресурслар деганда нимани тушунаси?
3. Молияни қандай вазифалари бор?
4. Аудиторлик хизмати ҳақида нима дея оласиз?
5. Молиявий ресурслар неча турга бўлинади?

6. Корхонани молиявий ресурслари таркиби ва унда уз маблагларининг тутган урни кандай?
7. Молиявий ресурслардан фойдаланиш фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун корхонада кандай ишларни амалга ошириш керак?
8. Молияни таксимлаш вазифасини изохланг?
9. Молияни рағбатлантириш вазифасини кузда тутати?
10. Молиявий воситалар нима?

14 - маъруза: Давлат бюджети, унинг мохияти вазифалари.

Режа:

1. Давлат бюджети ва уни мохияти
 - а) Давлат бюджетини мохияти ва сиёсий иктисодий аҳамияти.
 - б) Давлат бюджетининг молия тизимидаги етакчи роли.
2. Ўзбекистон бюджети тизими.
 - а) Давлат ва маҳаллий бюджетилар.
 - б) Давлат бюджетидаромад ва харажатлари.
 - в) Давлат бюджетикамомати.

Таянч ибора. Бюджет, маҳаллий бюджет, ялпи миллий маҳсулот, харажат, даромад, марказлаштирилган фонд, камомат, баланс, солиқ, киска муддатли мажбурият.

Давлат бюджетидавлат молияси марказий уринни эгаллайди. Бюжети тизими мураккаб механизм бўлибмуайян мамлакатнинг узига хос хусусиятлари, ижтимоий-иктисодий тузуми, шунингдек давлат қурилишини ақс эттиради. Мазкур тизим муайян давлатни тавсифлайдиган ижтимоий-иктисодий, ҳуқуқий ва бошқа хусусиятларнинг бутун мажмуи асосида шаклланади.

Мамлакат бюджетининг таркиби аввало унинг унинг давлат қурилишига боғлиқдир. Унитар тузумга эга бўлган мамлакатларда бюджет тизими бамисоли қаватли қурилмага – давлат бюджетива маҳаллий бюджетиларга эга бўлади. Федератив тузумга эга бўлган мамлакатларда (АҚШ, ГФР) оралик бугин – штатлар, улқалар (вилоятлар) ва уларга мувофиқ маъмурий тузилмаларнинг штатлари мавжуд.

Давлат бюджетипул ресурсларининг марказлаштирилган фонди бўлиб, мамлакат ҳуқумати давлат аппарати, қуrolли қучларни тутиб туриш, шунингдек ижтимоий-иктисодий функцияларни бажариш учун уни тасарруф этади. Ҳозирги шарт-шарoитда бюджет давлатнинг иктисодиетини тартибга солиш, ҳужалик конъюнктурасига таъсир қурсатиш, шунингдек бўхранга қарши чора-тадбирларни амалга оширишнинг қудратли воситаси ҳамдир

Ҳозирги давлат бюджет унинг бутун хилма-хил функцияларини ақс эттирадиган мураккаб, қуп қурилишли ҳужжат ҳисобланади. Аввало бюджетида давлат харажатлари ва даромадлари тартиби уз аксини

топади. Харажатлар бюджети куrolларининг сарфланиш йуналишларининг ва мақсадларини курсатади. Уз таркибига кура бюджетининг харажат моддалари куйидагиларга булинади: давлатни бошқариш харажатлари; харбий харажатлар; ижтимоий-иктисодий харажатлар; давлатнинг хужалик курилиши харажатлари; ташки иктисодий фаолиятни амалга ошириш харажатлари.

Давлат функцияларининг кенгайиши давлат харажатларининг миқдoслари тез суръатлар билан купайишига олиб келади. Улар ЯММнинг усиш суръатларидан анча жадал боради. Масалан, АКШда давлат харажатлари XX асрда 350 баравардан купрок ошди. 1980-89 йиллар мобайнидагина федерал бюджети харажатлари икки баравардан купрок ошди (433,5 млрд. АКШ долларидан 877,2 млрд. АКШ долларига етди).

Иктисодиётнинг ишлаб чиқариш секторлари фаолияти учун энг кулай шарт-шарoитларни яратиш билан боглик харажатлар давлат харажатларининг энг муҳим моддалари каторига киради. Ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этишга доир, биринчи навбатда – таълим ва соғлиқни сақлаш харажатлари ҳам борган сари купрок урин эгаллаб келмокда.

Маҳаллий бюджетилар давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Уларнинг харажатлари ҳисобига биринчи навбатда коммунал коммунал мулк объектлари, йулар, мактаблар курилиши алоқа воситаларини ривожлантириш, шунингдек уй-жой курилиши пул билан таъминланади. Маҳаллий ҳокимият органлари бюджетидан маҳаллий маъмуриятни, шунингдек маҳаллий бюджети муассасаларини тутиб туриш учун ҳам фойдаланилади.

Маҳаллий бюджетилар харажатларида ижтимоий-маданий эҳтиёжлар, соғлиқни сақлаш объектларига доир, иктисодий мувозанатни куллаб туриш харажатлари ҳам муҳим урин тутади.

Давлат бюджетидаромадлари биринчи навбатда марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари ундирадиган солиқлардан, давлат заемлари, шунингдек бюджетидан ташқари еки мақсадли фондлардан олинувчи тушумлардан иборат булади. Бундай фондларни барпо этиш аниқ мақсадлар учун, аввало ижтимоий иктисодий тусдаги мақсадларга йирик молия ресурсларини сафарбар этиш зарурияти билан шартланган. Улар каторига ижтимоий сугурта, йулар куриш, атроф муҳит муҳофазаси, қадирларни тайерлаш ва қайта тайерлаш ва купгина бошқа мақсадлар киради. Уларнинг миқдори мунтазам равишда ошиб бормокда, бунга АКШ федерал бюджетини мисолкилиб келтириш мумкин, унинг доирасида 800 дан ортиқ ана шундай фондлар мавжуд.

Миллий даромадни кайта таксимлаш, мамлакатда янгидан яратилган кийматнинг каттагина қисмини давлат ихтиерига олиш давлат барча даромадларининг умумий моддий асоси ҳисобланади. Солиқлар, давлат заёмлари, шунингдек бюджетидан ташқари фондлардан тушумлар ана шу кайта таксимлаш механизмининг энг муҳим таркибий қисимларидир.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетасосан солиқлар ердамида тупланадиган ҳамда давлат томонидан унинг функциялари ва вазифаларини амалга ошириш учун ишлатиладиган пул маблағларининг марказлаштирилган фондларидир, у қонун қучига эга, республика Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади.

Давлатнинг иқтисодий сиёсатини ҳаётга татбиқ этиш асосий воситаларидан бири булган бюджети тизими Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетифаолият курсатилишининг ташкилий шакли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси бюджети тизими икки бўғтндан иборат:

- Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети— давлат бюджетии
- Қорақолпоғистон Республикаси давлат бюджетии, вилоят, Тошкент шаҳри, республика туман ва шаҳарлари маҳаллий бюджетилари.

Ўзбекистон Республикаси бюджетибир бутундир, яъни бюджети тизими барча бўғинлари — давлатнинг ягона давлат бюджетиига қирадиган Қорақолпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, республикаси шаҳар ва туман бюджетиларининг узвий бирлигини билдиради. Бюджети бирлигини Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тизимининг яхлитлиги белгилаб беради.

Бюджети тизими бутун республика ҳудида амал қиладиган давлат даромадлари ҳамда умуман республикани Қорақолпоғистон Республикаси вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга йуналтириладиган давлат харажатларини бир бутун тизимига асосланади.

Бюджетининг яхлитлиги бюджетига доир прогнозлашлар услубияти ва ташкил этилиши бир бутунлигини қафолатлайди.

Бюджетининг яхлитлиги туфайли республика (давлат) Ўзбекистон Республикаси тасарруфига пул ресурсларининг ягона марказлаштирилган фондини олади, уни бюджети тизимининг факат бирор-бир бўғинига тақдим этиш мумкин эмас ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетиига бирлаштириладиган барча бюджетиларнинг мажмуи сифатида ифодаланади.

Республика бюджети тизимининг яхлитлиги ва бир бутунлиги қонун томонидан мустаҳкамлаб қуйилган, унда қуйи бюджетиларнинг ҳар бири юқори бўғинга қириши қузда тутилган. Ўзбекистон Республикаси бюджети тизимининг етакчи бўғини — умумреспублика бюджетии. У

умумдавлаттусидаги ва умуман жамият эҳтиёжларини ифодаладиган тадбирларни молиялаш умумдавлат ресурслари бир қисмини бевосита давлат ҳокимиятининг олий ижроия ва фармойиш бериш органи – Ўзбекистон Республикаси ҳукумати тасарруфида марказлаштиришни таъминлайди. Миллий даромадни Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри уртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёни умумреспублика бўли орқали тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси бюджети тизимининг муҳим таркибий қисми маҳаллий бюджетилардан иборат. Улар Ўзбекистон Республикаси фаолиятини амалга ошириш учун давлат ҳокимиятининг ҳар бир маҳаллий органи тасарруфида реал тизими маҳаллий эҳтиёжларни туларок ҳисобга олиш ва уларни давлат марказлаштирилган тартибда амалга оширадиган чора-тадбирлар билан тугри солиштириш имконини беради. Шунинг учун маҳаллий ҳокимият органлари маҳаллий бюджетига даромадлар қелиб туришини қупайтириш ва ресурслардан авайлаб фойдаланишдан манфаатдорлар, чунки жойларда иқтисодиёт ва маданиятнинг суръатлари маҳаллий резервларини сафарбар этишга, маблағларни режалар сарфлашга доир ишларни ташкил этишга бевосита боғлиқ бўлиб, бу эса, ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини мувофақиятли бажаришга имкон яратади. Маҳаллий бюджетилардан уй-жой-коммунал хўжалик ва ободонлаштириш, таълим ва соғлиқни сақлаш муассасалари (мактаблар, касалхоналар, мактабгача болалар муассасалари ва ҳ.к), ижтимоий таъминотга доир тадбирлар ва ҳоказолар молияланади.

Давлат бюджети даромад ва харажатлар баланси шаклида тузилади ҳамда мамлакат бюджети фондини шакллантириш мабаалари ва ундан фойдаланиш йўналишларини ақс эттиради. Шунинг учун хилма-хил алоқаларни ақс эттирувчи бюджет курсаткичлари аниқ – равшан белгиланиши умумдавлат миқёсидаги фаол молиявий назорат учун асос яратади.

Давлат бюджетининг прогноз курсаткичлари ва уни амалда ижро этиш жамиятда иқтисодий ва ижтимоий вазиятни баҳролаш имкониятини бериб, уни ижро этишда шаклланган, муайян бошқарув ва иқтисодий қарорлар қабул қилишни тақозо этадиган, ҳақиқий маълумотларнинг прогноз маълумотларидан тафовутлар тугрисида огоҳлантиради.

Солиқлар тизими Республика бюджети тизимининг таркибий қисми бўлиб, давлатда ундириладиган солиқ ва йиғимларнинг, шунингдек уларни ундириш шакл ва усуллариининг мажмуидир. У давлат харажатларининг қатта қисмини молиявий ресурслар билан таъминлашга дават этилган ва тақрор ишлаб чиқариш жараёнига ва ижтимоий муносабатлар соҳасига таъсир қурсатишнинг иқтисодий усуллариини

амалга ошириш учун фойдаланилади. Солик тизимининг таркиби жамият барча ижтимоий катламлари, энг аввало ижтимоий жихатдан энг ночор табакалар манфаатларига буй сундирилган хамда республика аҳолисининг турмуш даражасида зарур мувозанатни таъминлашни кузда тутуди.

Бюджет жарени давлат дромадлари ва харажатларини баланслашни (тенгалаштиришни) такозо этади. Бирок малиетда деярли хамма мамлакатларда хозирги вақтда давлат харажатларининг даромдлардан анчагина микесда ошиб кетиш кузга ташланади. Хаётнинг турли соҳаларнда давлат ролининг узлуксиз ошиб бориш, унинг иктисодий ва ижтимоий функциялари кегайиши, харбий харжатларнинг, давлат апарати хўодимларининг купайиши ва хоказолар бюджет камомади купайиб кетишининг асосий сабаблари хисобланади. Бюджет харажатларининг купайиши солик тушумларининг шак – шубҳасиз купайишига олиб келмайди, куп мамалкатларда бюджет камомадининг купайиши узлуксиз тус ва кенг микес касб этади.

Бюджет камомадларининг динамикаси хужалик конъюктурасининг жорий узгаришлари, ишлаб чиқаришнинг вақти-вақти билан тушкунликлар ва юксалишларини хам акс эттиради. Қайта ишлаб чиқаришнинг циклик бухронлари даврида бюджетга солик тушумлари суммаси камаяди. Айни вақтда давлат ижтимоий эҳтиёжларга (ишсизлик нафакаси ва б.), шунингдек иктисодиётнинг муайян соҳаларини куллаб-куватлаш, умумдават аҳамиятига эга булган тармоқларда инвестициялар хажмини саклаб қолиш учун уз харажатларини купайитиришга мажбурдир.

Давлат молиясининг чуқур балансланмаганлиги оқибати булган бюджет камомадлари уз навбатида пул муомаласи соҳасида чуқур ларзаларнинг сабабчиси булди. Бюджет камомадларини тартибга солиш хозирги давлатнинг иктисодиёт соҳасидаги фаолиятининг энг кескин муаммоларидан бирига айланди.

Давлат кредити бюджет камомадларини коплашнинг энг муҳим шартига айланди. Давлат керидити деганда давлат қарз олувчи еки кредитор сифатида майдонга чиқадиган молиявий-иктисодий муносабатларнинг бутун мажмуу тушунилади. Бюджет камомадларини коплаш учун давлат қарз олувчи сифатида чиқади. Давлат молия ресурсларини узгартириш асосий шакли давлат заём облигацияларини чиқаришдир. Уларни жойлаштириш мобайнида давлат аҳоли, банклар, сугурта ва саноат компанияларини вақтинча буш булган пул маблағларини жалб этади. Давлат қандай манбалар хисобига узи учун зарур ресурсларни сафарбар этиши масаласи пул муомаласи ҳолати ва умуман иктисодиёт фаолияти учун қоятда муҳим аҳамиятга эгадир. Агар ҳазина мажбуриятлари хусусий секторда жойлаштирилса, пул

ресурсларининг вақтинча уларнинг хусусий эгаларидан давлатга қайта тақсимланиши юз беради. Бунинг учун давлат хазинаси уз қогозларини сармоя эгаларини қизиқтира оладиган етарлича юқори фойзалар билан чиқариши керак. Давлат қарзи бўйича фойзалар туланиши бюджетнинг асосий харажат моддаларидан бири ҳисобланадт. Шундай қилиб, давлат қарзларини хусусий секторда жойлаштириш уз навбатида бюджет харажатларининг янада қупайишига имкон яратади.

Лекин хазина уз мажбуриятларини факат хусусий секторда жойлаштирибгина қолмай, уларни Марказий (эмиссия) банкда ҳисобга олиши ҳам мумкин. Хазина мажбуриятларини ҳисобга олиб, банк муомалага товар массасининг қупайиши билан боғланмаган тулов воситаларининг қушимча ҳажмини чиқаради. Бундай ҳолда юз берадиган «давлат қарзини пулга айлантириш» қуп мамлакатлар учун анча типик бўлган вазиятни намоен этади, яъни давлатнинг қаддан ташқари бўлган харажатларини молиялаш пул муомаласини барқарорлигини қупоришда бевосита сабабга айланади.

Шуни таъқидлаш лозимки, ҳукумат ссуда сармоялари бозорига қарз олувчи сифатида қадм қуйганида, бу нарса пул ресурсларининг талаб ва тақлифи нисбатига сезиларли таъсир қурсатади. Фойз ставкалари анчагина ошади, бунинг натижасида капитал қуйилмаларни молиялашнинг умумий шарт-шароити емонлашади ва инвесторлар бир қисмини пул бозоридан узига ҳос «сиқиб чиқариш» юз беради. Ана уш сабабдан қелиб қикиб, қредит ҳисобига молияланадиган истеъмол харажатлари бир қисмининг ҳам қисқариши эҳтимолдан ҳоли эмас. Давлат қарзларининг бундай оқибатлари иқтиодий назрияда иқиб қақариш эффеқти номини олган. Давлат қредитини ривожлантириш двалат қарзини бошқаришнинг нча мураккаб тузилмасини яратиш билан боради. Янги зайемлар ҳажмларини, уларни чиқариш муддатларини, хазина мажбуриятларини бўйича фойз ҳажмларини, уларни жоайлаштириш усулларини белгилаш ушбу бобдаги энг муҳим тадбирлар ҳисобланади.

Давлат заемлари турли муддатларга чиқарилади ва ана шу белгига қура қиска муддатли, урта муддатли ва узок муддатли зайемларга бўлинади.

Улар орасидаги тафовутлар анча шартли. Одатда қиска муддатли зайемларга 1 йилгача бўлган, урта муддатли зайемларга 3-5 йилгача, узок муддатли зайемларга 5 йилдан ортик муддатга доир зайемлар қиритилади.

Муддати бўйича қарзнинг турли қиллари уртасидаги нисбат масаласи давлат қарзини бошқариш учун муҳим аҳмият қасб этади. Инфляция тамойилларининг қучайиши ва пул муомалаининг умумман олганда барқароризлиги шароитида қиска муддатли қарзларнинг салмоғи

ошади. Пулларнинг жадал инфляцион кадрсизланиши шароитида инвесторлар уз маблагларини ҳукуматнинг узок муддатли мажбуриятларига куйишдан кочадилар, кредиторлар инфляция жараенлари таъсирида кадризланиши хавфи билан камрок боғланган киска муддатли хазина мажбуриятларини афзал курадилар. Давлат карзининг мунтазам тусда купайиши оқибатида миллий даромад фоиз туловлари шаклида борган сар купрок кайта таксимланади. Йирик бюджет камомадлари ва давлат мажбуриятлари буйича фоиз туловлари усиши шароитида хазина карзларни тулаш вақтини иложи борица оркага суришга ҳаракат килади. Ана шу мақсадда давлат зайемларини конверсиялаш тажрибаси кулланилади. Бунда малга оширилатган тадбирларнинг моҳияти шундан иборатки, карзни узиш муддати оркага сурилсин, давлатнинг киска муддатли мажбуриятлари имкони борица урта ва узок муддатли мажбуриятларга айлантирилсин. Бунда турли усуллардан фойдаланишлари мумкин. Хазина узининг киска муддатли мажбуриятларини (инвесторлар розилиги билан) урта ва узок муддатли зайемларга алмаштириш мумкин. У узининг киска муддатли мажбуриятларини анча юкори фиоз билан янги узок муддатли зайем чиқариш ҳисобига сотиб олиши мумкин. Бу хил тадбирлар киска муддатли самара бериши ва ҳукуматнинг молиявий аҳолини бир оз енгиллаштириши мумкин, лекин улар бюджетни мустаҳкам барқарорлаштиришга ердам бери олмайдилар., зеро одатда улар фиоз ставкаларини янада оширишга пиравардида карзларнинг умумий суммаси усиши билан боғлангандир. Давлат карзини бошқаришнинг анча мураккаб меҳанзмидан фойдаланиб, хазина бюджет камомадларини қоплаш учун микесига кура улкан молиявий ресурсларни жалб этиши мумкин . бироқ давлат молияни тартибга солганда фақат бюджетнинг балансланганига эришишни кузламайди. Бундан ташқари, бюджет ва кредит-пул сиесати макроиктисодетни тартибга солишнинг анча кенг вазифаларини ҳам хал этишга йуналтирилган. Антициклик сиесат юритиш, иш билан бандликни тартибга солиш, туловга қобилликнинг умумий даражаси ва умуман фаол ишбилармонликни тартибга солиш шулар жумласига киради.

Талабнинг етарлича эмаслиги ва иктисодий фаоллик умумий даражасининг пасайиши, иктисодиетнинг бухронга юз тутиши хавфи шароитида бюджет харажатларини купайтириш ва солиқларни пасайтириш чора-тадбирлари омаалга оширилмокда. Давлат харажатларининг жадал ошиши ялпи талабнинг умумий ҳажмини купайтирмокда. Солиқларни пасайтириш айниқса урта ва майда компанияларнинг капитал қуйилмалари купайиши учун анча қулай шар-шароит яратади. Бунда солиқлар қамайиши давлат харажатларининг

мукаррар равишда давлат бюджетлари камоматини купайтириш ва инфляция жараенларини купайтириш учун шарт-шароитлар яратади.

Харажатларнинг даромадларидан бундай ошиб кетиши актив бюджет камомадлари номини олди. Айни вақтда иктисодий фаоллик тушкунлиги натижасида давлат даромадларининг кискариши юзага келтирган камомадлар пассив камомадлар номини олди.

Камомадли молиялаш концепцияси янги кейнисчалик йуналишига мансуб иктисодчиларнинг назарий ишланмаларида муҳим урин эгалади. Унинг асосий коидаларидан Гарб иктисодчилари уришдан кейинги даврда иктисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиши моделларини ишлаб чиқишда ҳукумат доираларига амалий тавсияларни ишлаб чиқишда кенг фойдаландилар. Шу билан бирга камомадли молиялаш гоёларини амалиётда рӯёбга чиқариш кутилганидек самарали бўлиб чиқмади. Айниқса 60-йиллар ва 70-йиллар бошида намоен бўлганидек, уни қулланиш иктисодиётнинг инфляцияга борқарор эмаслигини анчагина кучайтиргани ушбу концепциянинг энг ноҳуш қисмига айланди. Актив бюджет камомадлари бундан қолишмаган ҳолда қарзни пулга айлантиришга, пул массасини ҳақиқатда назоратдан қоли равишда қупайишига ва миллий валюталарнинг қадрсизланишга имқон яратди. Шу тарзда узок муддатли қуринишда актив бюджет камомадлари муайян шароитда ақолининг қарид қобилияти пасайиши ва иктисодиётга давлат қаражатлари самарадор таъсирининг пасайиши сабабчи бўлиши мумқин. Бундай шароитларда иктисодиётни «совутиш», инфляцион қизиб кетишларга қарши қураш давлат томонидан тартибга қолишнинг энг муҳим муаммоларидан бирига айланди.

Дефляцион (инфляцияга қарши) тадбирларнинг мураккаблиги шундаки, улар давала қаражатлари қисқартирилишини, қредит қимматлашини, пул массаси сиқувга олинишини такозо этади. Буларнинг қаммаси уз навбатида ялпи талабни қиловлашга, қапитал қуйилмаларни пасайтиришга, демақ, фаол ишбилармонликнинг тушқунлиги ва ишсизликнинг қупайишига имқон яратади.

Шундай қилиб, давлат қарзлари муаммоси пул муомаласи, бюджет сиесати, иктисодий фаолликка ва ижтимоий соҳадаги қараенларига давлат таъсири самарадорлиги муаммоларининг мураккаб мажмуи билан бевосита боғланган.

Назорат учун саволлар.

1. Давлат бюджетини моқияти нимадан иборат?
2. Давлат бюджети молия тизимида қандай урин тутати?
3. Давлат бюджетини даромад нималардан ташиқил топати?
4. Давлат бюджети қаражаталари қандай мақсадларга сарфланади?
5. Давлат бюджети қамомади деқанда нимани тушунаси?

6. Давлат бюджети ким томонидан тасдикланади?
7. Ўзбекистон Давлат бюджети неча бугиндан иборат?
8. Давлат бюджети даромадлар ва харажатлар баланси нима?
9. Давлат бюджети қамомадини қоплаш учун қандай чора тадбирлар қўлланилади?
10. Давлат заёмлари нима мақсадда чиқарилади?

15 - маъруза: Молиявий назорат.

Режа:

1. Молиявий назоратнинг моҳияти ва бозор иқтисодиети.
2. Молиявий назорат ўтказиш турлари , шакллари ва услублари.

Таянч ибора. Аудит, молия тизими, молиявий режа, назорат, ҳисобот, комплекс, ривизия, консалтинг, иқтисод, аудитор.

Ҳозирги кунда олдимизда бозор иқтисодиетига ўтишдек ўта муҳим, мураккаб ва маъсулятли вазифа турибди. Бу вазифани мувофақиятли бажариш қўп жихатдан молиявий характердаги муомаларни тўғри ҳал қилиш билан қамбарчас боғлиқдир. Ана шу муамолардан бири молиявий соғломлаштириш ва пул муомаласини мустаҳкамлашдир. Чунки амалга ошири-лаётган тўб иқтисодий ислохотларнинг мувофақият қозониши, ижтимоий йўналтирилган иқтисодийотни вужудга келтириш, барча ишлаб чиқаришни истеъмолчи эҳтиёжларига қаратиш, тақчиллик ва навбатда туришни бартараф этиш, амалда қўқоралар-нинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш ва юқсак унумдорликни қўқбатлантириш учун шарт шароит яратиш ана шу муамонинг тўғри ҳал этиш билан белгиланади. Шунинг учун ҳам "халқ ҳужалигини барқарорлаштириш ва бозор иқтисодиетига ўтишнинг асосий йўналишларига" "молия ва пул" муомаласини соғломлаштириш-барқарорлаштиришнинг асосий вазифа сидир - деб таъқидланган.

Вазирликлар, бирлашмалар ва қўқоналар билан давлат бюджети ўртасидаги молиявий муносабатларни, ўлар билан қўқит системаси ўртасидаги муносабатларни, қўқоналар билан ўларнинг юқори ташқилотлари ўртасидаги молиявий муносабатларни аниқлаш ҳамда тармоқлар ва ҳужалик бугинларида барқарор молиявий ҳолатни таъминлаш молиявий назоратнинг асосий вазифаларига қиради. Шу билан бирга молиявий режаларни тузишда ва ўларни ижро этиш жараенида қўқоналар, бирлашмалар, ташқилотлар ва вазирликларининг фаолиятлари ўстидан оператив равишда молиявий назорат амалга оширилади.

Молиявий назорат давлат молиявий сиесатини утказилишини таъминловчи давлат назоратининг муҳим бир турларидан биридир. У маорифда, молиявий системанинг ҳамма булимлари буйча ресурсларнинг тақсимланиши ва ишлатилишини ифодаловчи давлат назорати шаклини акс эттириб, қабул қилинган қонунларнинг амал қилинишини, давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг ҳамма идоралари фаолияти тугрилиги ва мақсадга мувофиқлигини назорат қилишга қаратилган. Молиявий назоратнинг энг асосий функцияларига қуйидагилар қиради: давлат маблағларини сарфланишини текшириш, молиявий система барча тармоқларининг даромад ва харажатларининг қонунийлиги; ҳисоб ва ҳисобот қоидаларига амал қилинишидир.

Молиявий назорат давлат ҳокимияти сиесатининг ҳамма бўғинларинга қумаклашади. Молиявий бошқарув идоралари устидан давлат ҳокимияти ва молиявий ташкилотлар тамонидан назорат урнатилган. Маҳаллий бошқарув идораларининг назорат функциялари қонун чиқарувчи мажлислар ва уларнинг молиявий бюджет ташкилотлари ички ревизия (тафтиш) нинг махсус хизматларига топширилган. Бу идора ва ташкилотлар харажат системаларининг тузилишини тугрилигини қорхона ва ташкилотлар фаолиятида амал қилинаётган қонуний қўрсатмаларга мувофиқлиги, маҳаллий ташкилотлар дастурларининг бажарилишини, қилинган харажатларнинг иқтисодий самарадорлигини сақланишини: молиявий ҳисоботларнинг ҳаққонийлигини текширади.

Молиявий назорат утказиш давомида шу тафтиш утказиётган қорхонанинг ҳатолари ва қамчиликларини аниқлаб, уларни нима сабабдан қелиб қиканини урганиб, аниқ қилиб, шуларга асосан қололатнома тузилади. Ишлаб қикаришда молиявий назоратнинг асосий бўлими бўлиб, асосий қўрсаткичларнинг иқтисодий анализи ҳисобланади. Улар қорхонанинг ишлаб қикариши молиявий фаолиятини, ички ҳужалиқ ишларини резервларини очиш ва ишга тугри йуналтириш, молиявий режанинг бажарилиши йул-йуриқларини баҳолаш ва шу асосда уларни қартираф этиш йулларини қўратишдан иборатдир. Текширувчининг ахборот базаси бўлиб бухгалтерия ва статистик ўқетнинг маълумотлари, қорхонанинг ойлик ва йиллик ҳисоботлари ҳисобланади. Қорхона молиявий аҳолини текширишда қорхона иш фаолиятининг ҳамма қамонлари ҳисобга олиниб баҳоланади. Яъни ёмон молиявий аҳол шу қилан аниқланадики, унда шахсий айланма маблағларнинг ётишмаслиги, режаланмаган қаптал қуйилмалар ва қаптал ремонт маҳсулотни реализация қилиш қлани бажарилмаганлиги, таннархининг ошиши, қракдан маҳсулот йуқотиш.

Молия органларининг назорат функцияси тугрисидаги масалалар ҳам ҳозирги қуннинг муҳим муаммоларидан биридир. Қорхонанинг

хукулари кенгайган бир шароитда улар уз маблагларини сарф килишда кенг мустакилик оладилар, чунки уларнинг узлари мустакил равишда молиявий режалар ишлаб чикадилар ва уз маблагларининг кайси йуналишлари буйча сарфлашни узлари белгилайди. Бундай шароитда корхоналарга урнатиган фойдани таксимлаш нормативининг стабиллигини таъминлаш, бюджетга туловларни тугри амалга ошириш, вазирликларга килинган ажратмалар ва иктисодий рағбатлантириш фондларини ташкил килиш устидан назорат килиш молия оганлари ишининг марказида туради.

Молиявий назорат утказувчи идораларга конун чиқарувчи олий давлат органи, молия вазирлиги, махалий хокимят, ички ишлар бошкармаси ва ички хужалик фаолиятини назорат килувчи муасассалар киради.

Олий давлат органи тамонидан утказиладиган назорат, давлат бюджети лойихасини куриб чиқиш, тасдиқлаш ва унинг бажариши тугрисидаги хисоботда утказилади. Турли мамлакатларда бюджет кумиталари булиб уларнинг вазифаси бюджетда кузда тутилган даромад ва харажатларнинг тугри ва тулик конунлаштиришни шунингдек бюджетни бажариш хисоботи тугрилигини текширади. Кумиталарнинг максади корхона ва ташкилотлар молияси иш фаолиятининг холати ва танишиш, бу ишларни бахолаш молия назоратининг кейинги органи - молия вазирлиги хисобланади. Унинг булимлари вазирликлар молиявий сметаларни анализ килишни харажатларни молиялаш шунингдек текширув ва ревизиялар утказишни олиб боради. Молия вазирлиги хар бир муасассаларидда узининг вакиларига эга булиб улар уз навбатида давлат харажатларининг конунийлигига жавоб берадилар. Бунда назоратчи харражатларнинг белгиланган максадга мувофиқлигини бошка максадларга кредитдан фойдаланганлиги харажатга берилган кредит сумаси етарлигини хисоб ва хисобот коидаларига риоя килинганлигини текширади. Хужалик ички фаолияти назорати корхона ва ташкилотлар молиявий назорати булиб кенг имкониятларга эга. У текшираётган ташкилот ва корхоналарда керакли хужжатларни талаб килиш ушбу корхонани кредитлаётган банк муассалари хакидаги маълумотларни талаб этиш; унинг рахбарларига текшириш давомида аниқланган камчиликларни бартараф этиш йул-йуриklarини курсатиш мумкин. Корхона (фирма) ларнинг молиявий ва тулов қобилиятини доимий кузатиб боровчи ахборот маълумотлар бериш хизмати ишончли ахборотга эга булиши лозим. Бухгалтерия хисобининг ахволи аммалдаги конун талаблари даражасида ва унга ижобий баҳо бериш учун корхонада содир этилган барча хужалик муаммолар бухгалтерия хисобининг услубий коидаларига тула ва тугри риоя қилган ҳолда қайд этилганлигига ишонч ҳосил килиш зарур.

Корхона (фирма) лардаги бухгалтерия хисобининг ижобий баҳолаш учун асос бўлиб, Ўзбекистон республикаси вазирлар маҳкамаси молия вазирлиги Давлат бош солиқ бошқармаси тамонидан белгиланган меъерий ҳужжатлар туплами ҳисобланади. Молиявий назорат утқазिश муддати ва методларига кура 3 турга бўлинади; дастлабки, жорий ва сунгги назорат. Дастлабки назорат пул маблағларининг ва моддий бойликларнинг сарфланиши даромадларни келиши билан аниқланади. Бу назорат системасига кредит очиш ва бюджет маблағларини утқазишдаги назорат киради. Жорий назорат бюджет сисъемаларининг бажарилишини ифодалайди. Умолиявий назорат бошқармалари молия вазирлиги ва унинг идоралари, марказий банклар, бухгалтерия зиммасига юклатилган сунгги молиявий назорат материаллар учети ва ҳисоботи асосида бюджетга даромадларнинг келиши ва харажатларнинг сарфланишидан сунг олиб борилади. Назоратнинг максоди кузда тутилган маблағларнинг тулиқлиги ва ўз вақтида келишини таъминлашдир. Бу назоратнинг методи бўлиб корхона ва ташкилотларнинг фаолиятини текширувчи ревизия ва аудит ҳисобланади.

Бундан ташқари инспекциялар кузатиш тафтиш ҳам молиявий назоратнинг методлари ҳисобланди. Ревизиялар тулиқ ва оралик комплекс ва тематик турларга бўлинади.

Тулиқ ревизияларда корхонанинг ҳамма бугинларининг фаолияти текширилади оралик ревизияда эса ишнинг бир қисми, бўлими текширувидан утқазилади. Тематик текширув бирон аниқ белгиланган масала устидан ревизияни ифодаласа, комплекс ревизиялар текширилатган ташкилот фаолиятининг тугри йуналишларини акс эттиради. Комплекс ревизиялар солиқ ташкилотларининг хизматчилари, эконоmistлар, програмистлар халқаро молия соҳасидаги мутахасислар тамонидан утқазилади. Тафтиш назоратининг навбатдаги методи сифатида корхонада молиявий интизомнинг бузилишини фoш этиш максодида олиб борилади. Ҳисоб маълумотларининг нотугри курсатиши ҳисоб юритишни тартибга солувчи меъерий ҳужжатларнинг бузилганлиги сабабли эмас, балки баъзи нотугри ҳапракатларнинг салбий оқибатлари сабабли ҳуқуқ бузилишига олиб келади. Масалан: солиқ тулашдан бош тортиш мавжуд маблағлар билан таъминланган ҳолатларда тулов мажбуриятларини бузиш хизмат буйча шерикларни янгилаштириш қарз олиш учун сохта асослар яратиш ноқонуний фойда қуриш ушбу ҳаракатларнинг ҳуқуқий баҳоланиши уларнинг сабаб ва максадларига боғлиқ. Лекин бу масала терговда белгиланган тартибда ҳисоб принципларига риоя қилинганлиги еки қилинмаганлиги аниқланади.

Молиявий назорат муносабатларини ташкил қилишда қуйидагилар асос бўлиши мумкин: Биринчидан, назорат объектларини мулкчилик ва

молиялаштириш манбаъига кура ажратиб олиш, яъни давлат еки бошка мулк турларига асосланган объектлар ва хужалик хисобидаги бюджетдаги объектлар. Иккинчидан, назорат субектларини ажратиш, яъни давлат ташкилотлари, жамоат (мустакил аудиторлик ташкилотлари ва корхоналар ичидаги аудитрлик ташкилотлари). Учинчидан, назоратнинг вазифаларини ажратиб олиш бюджет тушумлари ва харажатлари хисоботларидаги молиявий ҳамда ишлаб чиқариш курсаткичларининг ҳаконийлиги, молиявий натижалар устидан назорат зарур ҳолларда мулкнинг сакланиши, назорати ва ҳаказо. Туртинчидан, жумҳурият ва маҳаллий назорат органларининг таъсир доирасини аниқлаш. Молиявий назоратни юқорида келтирилган тартиб асосида тузиш мақсадга мувофиқ бўлиб у асосан мавжуд назорат тармогини қайта қуриш асосида амалга оширилиши мумкин.

Республикамиз мустакиликка эришгандан сунг корхона ва хужаликлар уз мулкчилик шаклини узгартириб давлат тасаруфидан чиқариб оилавий хусусий, коператив, ширкат, кушма, акционер ва бошка турдаги мулкчилик шаклига утиши муносабати билан уларнинг молиявий хужалик фаолияти устидан юқори ташкилотлар тамонидан утказиладиган тафтишларга чек қуйишга асос яратилди. Буларнинг урнига мустакил равишда фаолият курсатувчи Аудитрлик фирмалари тамонидан узаъро тузиладиган шартномалар асосида корхоналар ва хужаликнинг молиявий ахволи ҳамда бухгалтерия хисоби ва хисоботининг тугрилиги буйча текширув утказиш зарурияти тугилди.

Ўзбекистон республикасининг 12-чакирик 11 сесиясида "Аудитрлик фаолияти тугрисида" ги конун қабул қилинди. Бу конунда аудитнинг мустакил молиявий назорат сифатидаги ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Маълумки, бошқариш тизимида хужалик фаолияти буйча қабул қилинаётган жорий ва стратегик қарорларнинг самарадорлиги қуп жихатдан молиявий маълумотларнинг тезқорлиги ва аниқлиги ишончлилигига боглиқдир. Ривожланган бозор иқтисодиетига эга бўлган мамлакатлар тажрибаси шуни курсатмокдаки, ҳар тамонлама ишончли диккатга сазавор маълумотларни фақат 3 тамон, яъни хайрихоҳ ва ҳар қандай давлат ва тижорат структураларидан холи бўлган томонгина бериш мумкин. Молиявий назоратнинг янги тури бўлгач аудитнинг энг диккатга сазавор ва муҳим тамони унинг молиявий маълумотлар сифатда мустакил фикрлашидир. Аудитор ва аудиторлик фирмаларининг асосий мақсади бухгалтерия хисобининг ишончлилиги ва содир этилган хужалик операцияларини амалдаги норматив актларга мувофиқ келишни аниқлашдир. Консалтинг ишлаб чиқариш ва молиявий хужалик фаолитини таҳлил қилиш ва текшириш ҳамда уларни яхшилаш буйча

чора-тадбирларни ишлаб чиқариш солиқларни ҳисоблаш бухгалтерия ҳисоби ички молиявий назорат бўйча хизматлар қўшма алоқаларни чет эл валюта операцияларни амага ошириш хусусийлаштириш ва бошқа хизматларни ўз ичга олади. Ҳар бир корхонанинг аҳоли бошқа корхоналар билан рақобат шаклидаги муносабатларга боғлиқ бўлган бозор иқтисодиети шароитида корхоналарнинг молиявий аҳоли ва унинг тулов қобилияти тугрисидаги ахборот зарур. Тижоратни кредитлаш шароитида (векселлар бериш олиш ва бошқалар ҳис.) бу урта мулкдир. Тижоратдаги шерикларнинг фаолияти ва молиявий аҳолининг ишончилиги тугрисида ҳатто тасаввурга эга бўлиш оқибатида зарар талофатлара олиб келувчи нотугри қарорлар қабул қилинади. Корхонанинг молиявий ишончилигини ва барқарорлиги тугрисидаги шериклар ва банкнинг юқори баҳолар корхонанинг ахлокий натижаси бўлиб кредитларнинг жалб этиш учун замин ва улардан самарали фойдаланиш гаровидир. Шунинг учун ҳисобнинг ишончилиги ва унга асосланган ахборотлар давлат аҳмиятига эга бўлади. Иккунчи ахборотларни аниқ ва ишончилиги давлат белгиланган ҳисобларнинг эълон қилиниши ва аудиторлик назорат тартиби урнатилишини тақозо этади. Бу тузилган аудиторлик хизматлари қўп тамдан ўз авзалиқларига эга эканлигини қўрсатди. Биринчидан аудит қўриши натижаси бўйча тақриланган ҳужжатлар ҳўлоса ва тақлифлар қўрик тамом бўлиши билан фақат текширўв ўтказилган ташиқлотлар раҳбарларига тақдим этадилар бу деган суз юқори ташиқлотларнинг текширўвлар натижаси бўйча бўйруқлар қабул қилиш улар тамонидан жақо чораларини қўллаш ҳар ҳил ташиқлар ўтказиш ўз ўзидан йўқолади. Иккинчидан раҳбарлари ҳисобдор шахслар ташиқлот ўз фаолиятини қай тарзда олиб бораётганлигига ишонч ҳосил қилиб тезда иш фаолиятларни яхшилашда зарур чоралар қўришни ойдинлаштиради. Қўрахўрлик ва тамагарликка чек қўйилади.

Назорат ўчўн саволар.

1. Молиявий назоратни қандай аҳамияти бор?
2. Молиявий назорат турларини айтинг.
3. Молиявий назорат ўтказўвчи идоралар таркибига қайси идоралар киритилади?
4. Тулик ревизиялар қачон ўтказилади?
5. Аудиторлик фаолияти тугрисидаги қонун қачон қабул қилинган?
6. Аудитор қим ва қандай вазифани бажаради?
7. Молиявий назорат ўтказишдан мақсад нима?
8. Аудитор ва аудиторлик фирмаларининг ақосий мақсади нима?

9. Молиявий назорат утказиш муддати ва усулларига кура неча гурухна булинади?
10. Молиявий назорат утказувчи идоралар таркибига қайси муассасалар киради?

№16 Молия бозори ва уни таснифлаш **Назорат учун саволар.**

1. Ресурслар ва маҳсулотлар бозори деганда нимани тушунасиш?
2. Туловларни айланиши қандай амалга оширилади?
3. Молия тизимининг вазифалари нималардан иборат?
4. Молия бозори нима?
5. Инвестицияларни қандай молиялаш усуллари мавжуд?
6. Пул бозори молия бозорининг таркибий қисми саналадими?
7. Аҳоли жамғармалари деганда нимани тушунасиш?
8. Молия тизимини кредитлаш вазифасини изоҳланг?
9. Молия бозорида пул маблағлари жамғармаларининг ҳаракатланишини неча гурухга булинади?
10. Норасмий молия бозорини изоҳланг?

Мундарижа

1. Курснинг предмети ва вазифалари.....	4
2. Пулнинг мохияти, вазифалари ва иктисодиетда тутган урни...	8
3. Пулнинг айланиши ва унинг таркиби.....	24
4. Накд пулли ва наkd пулсиз ҳисоб китоблар.....	29
5. Пул бозори.....	35
6. Пул тизими ва унинг таркиби.....	40
7. Халқаро валюта муносабатлари.....	45
8. Кредитнинг мохияти, вазифалари ва иктисодиетдаги роли.....	52
9. Кредитнинг асосий шакллари ва уларнинг мохиятлари.	60
10. Ўзбекистонда кредитлашнинг хусусиятилари.....	68
11. Кредит ҳатар ва уни бошқариши.....	75
12. Банк тизими.....	79
13. Молия ва унинг вазифалари.....	86
14. Давлат бюджети, унинг мохияти вазифалари.....	90
15. Молиявий назорат.....	98
16. Молия бозори ва уни таснифлаш.....	104